

DOKUMENTACIJA ARHIVA IZ U BIH O UNIŠTAVANJU VAKUFSKIH OBJEKATA U BOSNI I HERCEGOVINI U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Sažetak

Arhiv Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, kao jedan od fondova Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, sadrži izvornu građu za naučno istraživanje fenomena uništavanja vakufskih objekata u BiH u toku Drugog svjetskog rata (1941–1945). Na osnovu ove građe moguće je dati pouzdane odgovore na pitanje razmjere te destrukcije, te ko je te objekte, u kojem stepenu i s kojim ciljevima uništavao. Islamska vjerska zajednica (IVZ) je, u nedostatku nacionalnih institucija Bošnjaka, što je bilo posljedica njihovog svođenja na vjersku skupinu u političkom okviru Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (od 1929. g. Kraljevine Jugoslavije), za Bošnjake muslimane bila jedina institucija koja se na organizovan i sistematičan način bavila prikupljanjem podataka o njihovom ogromnom stradanju u Drugom svjetskom ratu. Materijalne gubitke Bošnjaka koji su se, pored ostalih formi, manifestovali i u devastaciji vakufskih objekata, IVZ je utvrđivala komisijskim izvještajima sa postradalih područja, uz mjestimično fotografisanje porušenih/oštećenih objekata, slanjem upitnih listova kotarskim/sreskim povjerenstvima na propisanom obrascu o stradanju muslimanskih naselja i stanovništva, uzimanjem izjava od svjedoka ratnih zločina, sačinjavanjem statističkih pregleda na zahtjev organa vlasti i dr. Od prikupljenog materijala formirane su zbirke dokumenata, pohranjene u fondovima Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, koje su djelomično već korištene u radovima o počinjenom genocidu nad Bošnjacima muslimanima u Drugom svjetskom ratu. U ovom radu iskorišteni su segmenti nekoliko zbirki dokumenata kako bi se, statističkom obradom podataka koji su u njima sadržani, dokazala tvrdnja iz jednog arhivskog dokumenta Ulema-medžlisa u Sarajevu da je u Drugom svjetskom ratu stradalo više od polovine vakufskih objekata, te pokazala struktura vojnih formacija koje su učestvovala u njihovoj devastaciji. Ogromno uništavanje vakufskih objekata, simbola identiteta Bošnjaka muslimana, dovedeno je u vezu sa destruktivnim ideologijama i drugim doprinosnim uslovima, čime je dat teorijski okvir za objašnjenje zašto su Bošnjaci muslimani imali takve gubitke i zašto prezentovana arhivska građa IVZ o dokumentovanom ratnom zločinu nad Bošnjacima muslimanima u Drugom svjetskom ratu nikad nije objelodanjena u socijalističkoj Jugoslaviji (1945–1992).

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, bročano stanje vakufskih objekata, počinioci, razmjere i uzroci uništavanja vakufske imovine, prikrivanje, prešućivanje i nekažnjavanje ratnog zločina nad vakufskom imovinom u socijalističkoj Jugoslaviji.

Uvod

Arhivska građa Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, usljed nepostojanja samostalne arhivske ustanove unutar Islamske zajednice, bila je u periodu Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (SR BiH) smještena u neodgovarajućim prostorima. „U toku agresije na BiH 1992–1995. godine građa je iz sigurnosnih razloga često premješтана, pri čemu je dosta oštećena i rasuta, a pojedine cjeline razdvojene.”¹ Nakon završetka agresije premještena je u prostorije ženske Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu, koje su bile „slabo zaštićene od požara, vlage i drugih nepogoda”. Od 2013. g. nalazi se u novoj, moderno opremljenoj zgradi Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, gdje ima adekvatan smještaj i zaštitu. Nedostatak smještajnog prostora i djelomična nesređenost arhivske građe Islamske zajednice osnovni su razlozi što ona nije bila u periodu od sticanja nezavisnosti BiH 1992. g. do premještanja u Gazi Husrev-begovu biblioteku 2013. g. na zadovoljavajući način istražena. O društveno-političkom ambijentu koji je u periodu SR BiH bio nepovoljan za naučno istraživanje stradanja Bošnjaka muslimana u Drugom svjetskom ratu govori se u drugom dijelu ovog rada. Više zbirki dokumenata koji se čuvaju u Arhivu Islamske zajednice iskorištene su u elaboraciji stradanja vakufskih objekata u Drugom svjetskom ratu, i to:

1. Fond „Ulema-medžlisa 1880–1960.”

U arhivskoj građi Ulema-medžlisa u Sarajevu nalazi se jedan dokument u kojem se navodi da je „usljed ratnih pustošenja u našoj zemlji postradalo preko polovine vakufskih objekata: džamija, mekteba, medresa, koristonosnih objekata...”² Pomenuti dokument je u formi raspisa proslijeđen svim sreskim vakufsko-mearifskim povjerenstvima (SVMP) na području Ulema-medžlisa u Sarajevu, čija nadležnost je, prema Ustavu Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije iz 1936. g., koji je bio na snazi za vrijeme Drugog svjetskog rata, obuhvatala srezove iz Bosne i Hercegovine, pojedine srezove iz uže Srbije (Loznički, Podrinjski i Jaderski), kao i teritoriju današnje Hrvatske i Slovenije (Dubrovački srez, ostalo područje Primorske banovine, Osječki srez, područje Savske i Dravske banovine).³ S obzirom na

1 Muhamed Hodžić, „Arhiv Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini”, vidi: Osman Lavić (et al.), *Gazi Husrev-begova biblioteka: 480 godina postojanja*, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2017, str. 127.

2 „Raspis Ulema medžlisa u Sarajevu”, br. 2391/45 od 20. I 1946. g., Svežanj dokumenata (nespecificirano), Koverta sa dokumentima pod naslovom „Hafiz Ibrahim ef. Riđanović, pretsjednik Ulema medžlisa”, vidi u: AIZBiH, *Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, Fond „Ulema medžlis – 1880-1960” (FUM)*, regal I, polica 1-f.

3 Muhamed Salkić, *Ustavi Islamske zajednice*, Sarajevo: El-Kalem, 2001, str. 163-164; „Glasačka mjesta po izbornim okruzima (povjerenstvima i džematskim medžlisima) za

to da u Arhivu Islamske zajednice za sada nije pronađena dokumentacija o stradanju vakufskih objekata na čitavom prostoru Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ), naša analiza će se ograničiti na područje Ulema-medžlisa u Sarajevu. Preostalo područje (dijelovi Srbije, Crna Gora, Kosovo i Makedonija) bilo je u nadležnosti Ulema-medžlisa u Skoplju.

2. Zbirka dokumenata pod nazivom „Islamska vjerska zajednica u NDH 1942. g.”

Zbirka dokumenata pod nazivom „Islamska vjerska zajednica u NDH” govori sa kolikom ljudskom, materijalnom i kadrovskom bazom je raspolagala IVZ u 1942. g.⁴ Prema statistici koja je prezentovana kroz nekoliko dokumenata, na području Ulema-medžlisa u Sarajevu bilo je ukupno 1170 džamija, 1401 mekteb i 16 tekija⁵, koji su razvrstani na 54 kotara u Bosni i Hercegovini, sa ukupno 269 džemata (imamata).⁶ Brojčani pokazatelji o vjerskim školama (medresama), kulturnim, prosvjetnim, humanitarnim društvima i ostalim ustanovama (sirotišta, bolnice i dr.), kao i muslimanskom stanovništvu u 1940. g.⁷, koji se pojavljuju u Statistici iz 1942. g., već su publikovani u islamskoj periodici.⁸

područje Ulema medžlisa u Sarajevu”, *Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije*, god. V, br. 3, Sarajevo, 1937, str. 96-104.

- 4 Zbirka dokumenata „Islamska vjerska zajednica u NDH 1942” (*V-37-1/1942*), AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *Fond „Nova, rasuta ar. građa Rijaseta, preuzeta 21. 08. 2017 (razno)”* (NRAGR), regal VI, polica 3-f.
- 5 „Iskaz (rekapitulacija) brojčani džamija i mekteba po kotarevima na području Ulema medžlisa u Sarajevu” i „Iskaz tekija na području Ulema medžlisa u Sarajevu”, AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, (*V-37-1/1942*). Skoro identičan broj džamija nalazimo u Statistici džamija iz 1955. g. (1172). Vidi: *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ*, god. VI, br. 5-7, Sarajevo, 1955, str. 232.
- 6 Od tog broja 265 džemata je bilo u Bosni i Hercegovini, 1 džemat u Srbiji (Mali Zvornik) i 3 samostalna imamata u Hrvatskoj (Zagreb, Osijek i Dubrovnik). Vidi: „Spisak džemata na području Ulema medžlisa u Sarajevu”, AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, (*V-37-1/1942*).
- 7 U 1940. g. područje nadležnosti IVZ u Bosni i Hercegovini bilo je podijeljeno na 53 kotarska vakufsko-mearijska povjerenstva. Vidi: „Statistika musul. žiteljstva na području Ulema medžlisa 1940. g.”, AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, (*V-37-1/1942*). U maju/junu 1941. g. osnovano je 54. kotarsko vakufsko-mearijsko povjerenstvo u Goraždu izdvajanjem određenih općina iz sastava kotareva Čajniče i Rogatica, dok je 55. KVMP u Velikoj Kladuši formirano početkom 1946. g. od dijelova KVMP u Cazinu i Bosanskoj Krupi. Vidi: *Glasnik IVZ NDH*, god. IX, br. 8, Sarajevo, 1941, str. 244; „Indeks za 1946. god. - Registar ustanova Ulema medžlisa u Sarajevu”, AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *Fond „Vakufska direkcija (knjige) 1930.-1958.”*, regal X, polica 5-i.
- 8 „Neki statistički podaci o Islamskoj vjerskoj zajednici u BiH 1940. godine”, priredio: Muhamed Hodžić, *Preporod*, god. XLII, br. 7/993, Sarajevo, 2013, str. 53.

Vakufski koristonosni objekti i objekti za stanovanje službenog osoblja nisu statistički tretirani. Njihov broj je, prema statistici oduzetih vakufa u SFRJ, aproksimativno iznosio 3486, od čega 1030 dućana, 1570 kuća i stanova i 886 zgrada.⁹ Upoređujući ovu i druge registracije vjerskih objekata u periodu pred Drugi svjetski rat¹⁰ sa prikazanom statistikom iz 1942. g., uočavamo blagi porast broja džamija i koristonosnih/službenih zgrada (sa 1120 na 1170, odnosno sa 3434 na 3486) i znatno povećanje broja mekteba (sa 936 na 1401). Porast broja mekteba u periodu 1933–1942. za približno 50% može se objasniti time da je statistika iz 1942. g., pored postojećih i novoizgrađenih objekata, obuhvatila i sve prostor(ij)e u džamijama/mesdžidima, medresama¹¹ i drugim objektima koji su za vrijeme Drugog svjetskog rada poslužili za obavljanje mektebske nastave. U prilog ovoj tvrdnji idu statistički podaci o islamskom vjerskom kadru, prema kojima je u 1942. g. evidentiran upola manji broj mualima (731), pored 292 džematska imama, 1170 imama džamija, 26 muderisa i 5 viših službenika.¹² Stradanje islamskih vjerskih službenika u Drugom svjetskom ratu postalo je predmetom novijih historiografskih studija.¹³ Teritorije Sandžaka i uže Crne Gore,¹⁴ koje su kao područja naseljena bošnjačkim stanovništvom također postradale u Drugom svjetskom ratu, nisu obuhvaćene statističkim pregledom iz 1942. g., jer su bile u nadležnosti Ulema-medžlisa u Skoplju.

- 9 Nezim Halilović Muderris, „Historijat, trenutno stanje i perspektive vakufa u Bosni i Hercegovini”, *Vakufi u Bosni i Hercegovini, Zbornik radova*, Sarajevo, 2013, str. 41.
- 10 „Statistika mekteba po muftijstvima”, *Glasnik Vrhovnog vjerskog starješinstva IVZ Kraljevine Jugoslavije*, god. I, br. 6, Beograd, 1933, str. 46-49; „Statistika džamija”, *Glasnik VVS IVZ Kraljevine Jugoslavije*, god. I, br. 7, Beograd, 1933, str. 52-55; Ahmed Mehmedović, *Upravljanje vakufima u BiH 1847-2017.*, Sarajevo: Vakufska direkcija, 2017, str. 94.
- 11 U arhivskoj dokumentaciji iz 1946. g., koju smo analizirali za potrebe ovog rada, utvrdili smo da su takvi mektebi postojali u selu Lolići, srez Jajce i u Kladnju (objekt medrese).
- 12 „Pregled koji sadrži I Vrhovnu vjersku upravu, II Svjetovnu upravu, III Vjerske škole, IV Društva, V Ustanove i VI Štampu”, AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, (V-37-1/1942).
- 13 Denis Bećirović, *Islamska vjerska zajednica u Bosni i Hercegovini 1945.-1953. godine*, Doktorska disertacija, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2009, str. 217-219, 377-387; Adis Sultanović, „Imamska služba u Bosni i Hercegovini sa posebnim osvrtom na period od 1945. do 1971. godine”, *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, god. LXXXIV, br. 7-8, Sarajevo, 2022, str. 661; Sabahudin Šarić, „Zločini nad islamskim vjerskim službenicima”, *Sjećanja, opomene i poruke - Zbornik radova s Okruglog stola, održanog 26. januara 2011. g. u Goraždu povodom 26. januara 1942 - Dana sjećanja na genocid u Gornjem Podrinju*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2012, str. 130-135; Ahmed Mehmedović, *Upravljanje vakufima...*, str. 131.
- 14 Muhamed Salkić, *Ustavi...*, str. 163-164. Tu teritoriju činili su okruzi beranski, bjelopoljski, novopazarski, plavski, pljevaljski, pribojski, prijepoljski i sjenički u Sandžaku, te podgorički, starobarski i ulcinjski okrug u užoj Crnoj Gori.

3. Zbirka dokumenata „Stradanja muslimanskih sela i žiteljstva u BiH – 1941-43”

Druga zbirka dokumenata, analizirana za potrebe ovog rada, nosi naziv „Stradanja muslimanskih sela i žiteljstva u BiH – 1941-43”.¹⁵ Raspisom Ulema-medžlisa u Sarajevu br. 1546/43 od 25. maja 1943. g.¹⁶ zatraženo je od svih kotareva da s područja džemata u njihovoj nadležnosti dostave statistiku muslimanskog stanovništva i podatke o stradanju muslimanskih sela i stanovništva na način da odgovore na 17 postavljenih pitanja na propisanom obrascu. Za utvrđivanje razmjera uništavanja vakufske imovine najvažniji su bili dostavljeni odgovori na upite br. 3, br. 4, br. 12 i br. 15, koji glase:

3. upit: *Koji su vakufski objekti (džamija, mekteb, turbe, tekija, ograde oko istih itd.) stradali, na koji način i kada*

4. upit: *Da li se isti mogu popraviti ili ih treba nanovo zidati...*

12. upit: *Da li je u ovom džematu stradalo što god od arhive imamata... uz napomenu da li su sasvim ili djelomično uništene...*

15. upit: *Divljaštva nad muslimanskim zgradama (vakufskim i privatnim)...*

Tražene podatke dostavilo je 111 džemata s područja 32 kotara, od kojih 105 na propisanom obrascu, a 6 u formi izjave džematskog imama.¹⁷ Najraniji dostavljeni Upitni list je iz džemata Orašje, kotar Brčko, datiran 15. jula 1943. g. Posljednji je dostavljen 11. maja 1944. g. iz džemata Turski Janjari, kotar Bijeljina.

Za potrebe ovog rada analizirano je uništavanje ukupno 46 vakufskih jedinica (potpuno 14 i djelomično 32) na području 7 kotareva (Bihać, Bosanska Krupa, Brčko, Gračanica, Nevesinje, Prijedor i Zenica)¹⁸

15 Zbirka dokumenata „Stradanja muslimanskih sela i žiteljstva u BiH – 1941-43” (SMSIŽ), AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *Fond „Zbirka: Varia, razne arhivalije, arhivska građa prenesena iz stare GHB 1893-1975” (ZV)*, regal VI, polica 2-f.

16 „Upitni list za džemat Turski Dubovik, kotar Bosanska Krupa”, br. 48/43 od 28. IX 1943, AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, SMSIŽ.

17 „Zapisnik o saslušanju Čamila Arnautovića, džematskog imama iz Bileće”, br. 3796/43 od 31. listopada 1943. g., u: „Upitni list za džemat Dubrovački, kotar Dubrovnik”, br. 125/43 od 10. XII 1943. g.; „Zapisnici sastavljeni na saslušanje Derviš-ef. Peljte, Mula Hajre Kadrića i Muniba Hodžića, izbjeglih vjerskih lica sa područja kotara Čajniče”, od studenog i prosinca 1943. g., u: „UL za džemat Brčko”, kotar Brčko, br. 800/43 od 20. 12. 1943. g.; „Izjava Ali-ef. Dizdarića, džematskog imama iz Kamička, kotar Ključ”, u: „UL za džemat Kamičani (Kozarac), kotar Prijedor”, br. 506/43 od 15. rujna 1943.g., AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, SMSIŽ.

18 „UL za džemate kotara Bihać”, br. 190/43, br. 321/43, br. 358/43 i 1700/43; „UL za džemate kotara Bosanska Krupa”, br. 48/43, 155/43, 248/43, 260/43, 282/43; „UL za džemate kotara Brčko”, br. 121/43, 176/43, 260/43, 339/43, 480/43, 616/43, 800/43, 31/44 i od 3. prosinca 1943; „UL za džemat kotara Gračanica,” br. 251/43; „UL za džemate kotara

koji su kompletirali nepotpune poslijeratne podatke sa pomenutih područja iz 1946. g.

U gornji broj uvršteno je i 11 vakufskih jedinica na području imamata u Kamičanima (Kozarac), kotar Prijedor, koji se ne nalaze u Upitnom listu od septembra 1943. g.¹⁹, ali je na njih sugerisano odgovorom na 3. upit, da je vakufska imovina u ovom imamatu „oštećena od strane partizana prilikom napadaja na Kozarac tri puta i za vrijeme njihova boravka u Kozarcu... Mahalski mektebi su oštećeni, te su neki i popraviti.” Raniji izvještaj KVMP u Prijedoru iz juna 1943. g. navodi da je na području imamata u Kamičanima (Kozarac), pored vakufskih objekata pomenutih u Upitnom listu od septembra 1943. g., učinjena šteta i na 1 džamiji, 8 mekteba (Gornji Jakupovići, Jaz, Kevljani, Hadžići, Garibi, Sivci, Alići i Kararići) i 2 stana,²⁰ koji su vjerovatno u međuvremenu opravljeni.

4. Zbirka dokumenata „Spisak porušenih ili oštećenih džamija, mekteba, zgrada 1946”

Treća zbirka dokumenata nosi naslov „Spisak porušenih ili oštećenih džamija, mekteba, zgrada 1946 (V-20-12/1946)”²¹ i nastala je u korespondenciji zvaničnih organa Islamske vjerske zajednice sa Zemaljskom komisijom za vjerska pitanja pri Predsjedništvu Narodne vlade BiH. Početkom aprila 1946. g. Zemaljska komisija²² je, kako bi navodno „imala jasnu sliku organizacionog, imovinskog, pravnog i personalnog stanja vjerskih i vakufskih ustanova Narodne Republike BiH”, zatražila od Ulema-medžlisa u Sarajevu da, sa rokom podnošenja 25. april iste godine, hitno dostavi „iscrpne, konkretne i poimenične podatke i statističke preglede koji se odnose na:

-
- Nevesinje”, br. 122/43, 128/43 i 160/43; „UL za džemate kotara Prijedor”, br. 425/43, 506/43 i 1088/43; „UL za džemate kotara Zenica”, br. 139/43, 179/43, 206/43, 279/43, 350/43, 389/43 i 522/43, AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *SMSIŽ*.
- 19 „UL o stradanju muslimanskih sela i žiteljstva džemata Kamičkog (u Kozarcu), kotar Prijedor”, br. 506/43 od 15. rujna 1943., AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *SPODŽMZ*.
- 20 „Iskaz oštećenih vakufskih objekata na području imamata u Kamičanima Kozarac”, od 9. VI 1943. g., AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *Fond „Spisi Vakufske direkcije u Sarajevu 1946.-1952.-58”*, Svežanj dokumenata „1500-2000 V.D.S 1945”, broj predmeta 11098/43, regal III, polica 7-i.
- 21 Zbirka dokumenata „Spisak porušenih ili oštećenih džamija, mekteba, zgrada 1946 (V-20-12/1946)” (*SPODŽMZ*), AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *Fond „Nova, rasuta ar. građa Rijasetu, preuzeta 21. 08. 2017 (razno)”* (NRAGR), regal VI, polica 2-f.
- 22 „Akt Zemaljske komisije BiH za vjerska pitanja”, br. 3471/46 od 1. aprila 1946. g., AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *SPODŽMZ*.

1. Stanje i broj imamata i džemata itd. koji su u Vašoj nadležnosti
2. Stanje i količina vakufskih zemljišta (u vezi sa agrarnom reformom)
3. Stanje i broj džamija, tekija i ostalih zgrada
4. Stanje i broj vjersko-službeničkih i ostalih domova i vakufskih zgrada (djelomično ili potpuno uništenih)
5. Stanje i broj vjersko-službeničkog kadra od najniže terenske jedinice (džemat) do najviše vjerske institucije. Ovdje navesti poimenično broj ubijenih, umrlih, nestalih i odbjeglih vjerskih službenika u toku okupacije i onih vjerskih službenika koji se iz ma kog razloga ne nalaze na svojim predašnjim dužnostima.

Ulema-medžlis u Sarajevu je 22. aprila 1946. g. pomenuti akt, zbog nenadležnosti za tu evidenciju,²³ prosljedio Vakufskoj direkciji u Sarajevu, sa zahtjevom izrade i dostave spiskova po tačkama 2. i 4. Dva dana kasnije, 24. aprila 1946. g. Vakufska direkcija je informisala Zemaljsku komisiju da im je nemoguće odgovoriti na zahtjev pod tačkom 2. dok se ne riješe žalbe koje je vakuf podnio Ministarstvu poljoprivrede (i stočarstva) NR BiH zbog oduzetih zemljišta. Na zahtjev pod br. 4. Vakufska direkcija se obavezala da će na ove podatke odgovoriti kad ih prikupi od područnih organa.²⁴ Isti dan, Vakufska direkcija uputila je poziv²⁵ svim sreskim vakufsko-mearifskim povjerenstvima (SVMP)²⁶ na svom području i Upravi Gazi Husrev-begova vakufa u Sarajevu da dostave konačno stanje vakufskih zemljišta, uključujući i oduzeta, tj. eksproprisana zemljišta, te da odmah počnu sa prikupljanjem i dostavljanjem podataka traženih pod tačkom br. 4. Za svaki porušeni objekat (džamiju, mekteb, medresu, mualimski/imamski stan i ostale vakufske zgrade) trebalo je naznačiti u kojem se mjestu nalazi, u kojoj mjeri je oštećen ili

23 „Akt Ulema medžlisa u Sarajevu”, broj 1186/46 od 22. IV 1946. g., otkucan pod tekstem akta br. 3471/46 od 1. aprila 1946. g., AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *SPODŽMZ*.

24 „Akt Vakufske direkcije u Sarajevu (rukopis)”, br. 2446/46 od 24. IV 1946. g., AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *SPODŽMZ*.

25 „Akt Vakufske direkcije u Sarajevu”, br. 2446/46 od 24. aprila 1946.g., AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *SPODŽMZ*.

26 Pojedina SVMP (Glamoč, Livno, Ljubinje i Tomislav Grad), sa kojima bi ukupan broj iznosio 55, ne pominju se u Registru ustanova Ulema-medžlisa u Sarajevu iz 1946. g., vjerovatno što njihov rad, prekinut ratnim dešavanjima, još nije bio obnovljen. U 1949. g., kada je donešen novi ustav IVZ, broj vakufskih povjerenstava u NR BiH iznosio je 54 (uključujući Glamoč, Livno i Tomislav Grad, ali bez Ljubinja čije je bošnjačko stanovništvo imalo najveći demografski gubitak u Drugom svjetskom ratu), dok je džematskih odbora (imamata) bilo 3 (Zagreb, Osijek i Dubrovnik).

Vidi: „Indeks za 1946. god. - Registar ustanova Ulema medžlisa u Sarajevu”, AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *Fond „Vakufska direkcija (knjige) 1930.-1958.”*, regal X, polica 5-i; AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *V-40-13/FNRJ*, regal VI, polica 3-f.

porušen i od koga. Tražene podatke su predsjednici SVMP prikupljali uglavnom od Bošnjaka muslimana, svjedoka ratnih zločina, koji su se po završetku rata vratili na svoja ognjišta.

Prikupljeni podaci o devastiranim vakufskim objektima, uz navođenje ko ih je u toku Drugog svjetskog rata porušio/oštetio, sukcesivno su dostavljani u Vakufsku direkciju u Sarajevu. Od prikupljenih podataka Vakufska direkcija je za potrebe Zemaljske komisije sačinila tabelarne preglede (iskaze) sa rubrikama „vrsta zgrade”, „mjesto i rez”, „da li je zgrada djelomično ili potpuno uništena” i „primjedba”. U tabelarnim pregledima, dostavljenim Zemaljskoj komisiji, izostavljena je rubrika o počiniocima ratnog zločina nad poimenično navedenim vakufskim objektima, jer to i nije bio predmet interesovanja Zemaljske komisije.²⁷

Prvi tabelarni pregled porušenih/oštećenih vakufskih objekata dostavljen je Zemaljskoj komisiji u junu 1946. g., a posljednji (treći) u novembru 1946. g. Nakon toga, aktivnosti Vakufske direkcije na prikupljanju podataka o porušenim/oštećenim vakufskim objektima i oduzetim vakufskim zemljištima, koje su pokrenute na zahtjev Zemaljske komisije BiH za vjerska pitanja, bile su obustavljene. Međutim, vlasti NR BiH su nastavile sa provedbom agrarne reforme koja je imala za cilj dodjeljivanje „zemlje zemljoradnicima, koji je nemaju ili je nemaju dovoljno.”²⁸ Agrarnom reformom Islamskoj vjerskoj zajednici oduzeta je velika površina vakufskog zemljišta,²⁹ koja je trebala biti, po Pravilniku o sprovođenju Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji, dodijeljena „muslimanskim agrarnim interesentima”, od čega se u velikoj mjeri odstupalo.³⁰

Spiskovi porušenih vakufskih objekata, koji su dostavljeni s područja 16 SVMP i Tabelarni pregledi (iskazi) Vakufske direkcije u Sarajevu, urađeni za potrebe Zemaljske komisije BiH za vjerska pitanja³¹, bili su osnova za

27 „Iskazi o stanju i broju vjersko-službeničkih i ostalih domova i vakufskih zgrada (djelomično ili potpuno uništenih)”, br. 3614/46 od 24. VI 1946. g., br. 4922/46 od 20. VIII 1946. g. i br. 5349/46 od 21. XI 1946. g., AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *SPODŽMZ*.

28 „Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini”, *Službeni list NRBiH*, br. 2/46, 18/46, 20/47, 29/47, 37/49, 14/51 i 41/67 (preuzeto 03. 11. 2021. sa internet stranice: <http://www.fgu.com.ba>).

29 Ahmed Mehmedović, *Upravljanje vakufima...*, str. 133-134

30 „Akt Vakufske direkcije u Sarajevu”, br. 391/46 od 19. januara 1946. g., AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *Fond „Spisi Vakufske direkcije u Sarajevu 1946.-1952.-58”*, Svežanj dokumenata „V.D. 1946”, regal III, polica 1-j; Husnija Kamberović, „Sudski proces članovima Uprave vakufa u Sarajevu 1946. godine”, *Preporod*, god. XXII, br. 12/499, Sarajevo, 1991, str. 11.

31 Prepis Iskaza o stanju i broju vjersko-službeničkih i ostalih domova i vakufskih zgrada koji su, kao dokumentacija Zemaljske komisije za vjerska pitanja BiH, arhivirani u

izradu izdiferenciranog Tabelarnog prikaza (Prilog br. 1) stradalih vakufskih jedinica, po vrsti i stepenu oštećenja, uz nekoliko nužnih korekcija brojčanih podataka.³² U Tabelarni prikaz je, također, uvršten mnogo veći broj potpuno uništenih mekteba na području sreza Vlasenica nego što je to prezentovano u iskazu Vakufske direkcije. Naime, u dostavljenoj dokumentaciji SVMP u Vlasenici nalazi se napomena da „Sibjan mektebi na području ovoga povjerenstva su svi do jednoga potpuno uništeni (srušeni, popaljeni) od strane četnika.”³³ S obzirom na to da je prema statistici iz 1942. g. broj mekteba na području sreza Vlasenica iznosio 25, broj potpuno uništenih mekteba na tom području je također morao biti korigovan.³⁴

Sumarni tabelarni prikaz (Prilog br. 1) pokazuje da je na području ukupno 16 (šesnaest) SVMP u BiH, sa podacima iz 1943. g., u toku Drugog svjetskog rata stradalo ukupno 573 vakufske jedinice, od kojih je 284 potpuno uništeno, dok je 289 teže ili lakše oštećeno.

Za dokazivanje tvrdnje da je u toku Drugog svjetskog rata stradalo više od polovine vakufskih objekata bilo je potrebno iz prezentovane količine vakufskih jedinica izdvojiti statistički tretirane vakufske objekte i stambeno-poslovne prostorije, kao što su džamije, mektebi, medrese, koristonosni objekti (vakufske kuće/zgrade i dućani) i objekti za stanovanje službenog osoblja Islamske zajednice (imamske kuće i imamsko/mualimski stanovi). Takvih objekata je na području 16 SVMP postradalo ukupno 540 (potpuno 266 i djelomično 274).

Nepokretna vakufska dobra, kao što su kancelarije povjerenstva/imamata i ostali objekti (ograda oko džamija, mekteba i mezarja, turbeta, šadrvani, sahat-kule, barake), uvršteni su u ostale vakufske jedinice kojih je postradalo ukupno 33 (potpuno 18 i djelomično 15).

Arhivu BiH, nalazimo u: Denis Bećirović, *Islamska vjerska zajednica...*, str. 213-214, 366-376.

32 U Iskazima su tehničkom omaškom bili izostavljeni pojedini objekti navedeni u dokumentaciji sa terena. Konkretno, bila je izostavljena jedna džamija u Bihaću, jedan pomoćni objekt (vagon) u Bosanskoj Krupi, dvije džamije i dva mekteba u Bosanskom Petrovcu, jedan mekteb i jedna kancelarija (ured) povjerenstva/imamata u Kladnju, jedna vakufska prostorija (soba) u sahat-kuli u Nevesinju i jedan pomoćni objekt (šupa) u Prnjavoru.

33 „Spisak vakufskih nekretnina”, dostavljen aktom br. 37/46 od 7. IX 1946. g., AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *SPODŽMZ, Dokumentacija Kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva u Vlasenici*.

34 Isti broj mekteba u Vlasenici (25) nalazi se i u prvoj poslijeratnoj evidenciji vjerskih objekata na području Ulema-medžlisa u Sarajevu (april 1946. g.). Vidjeti: Denis Bećirović, *Islamska vjerska zajednica...*, str. 389.

Vojne formacije koje su počinile devastaciju vakufskih objekata u Drugom svjetskom ratu

U Prilogu br. 2. dat je tabelarni prikaz vojnih formacija koje su, prema podacima 16 SVMP, počinile devastaciju (uništenje/oštećenje) vakufskih objekata u toku Drugog svjetskog rata. Njihov udio u uništavanju vakufske imovine određen je, prvo, u odnosu na statistički tretirane vakufske objekte (540) i drugo, u odnosu na sve vakufske jedinice tretirane u ovom radu (573). Brojčani podaci, u apsolutnom (količina) i relativnom (procentualno) iznosu, za svaku vojnu formaciju također su dati u tabelarnim prikazima (Prilog br. 2 i br. 3).

Tabelarni prikazi pokazuju da je najveći broj vakufskih objekata i jedinica stradao od četnika, samostalno i udruženo sa drugim vojnim formacijama (Prilog br. 2, kolona 10, 11, 12, 13 i 16 – zbirno 173 vakufska objekta, odnosno 179 vakufskih jedinica). Količina vakufskih objekata i jedinica, koju su četnici uništili/oštetili u Drugom svjetskom ratu, mnogo je veća u apsolutnom iznosu nego što je prikazano, jer nedostaju podaci s područja 39 SVMP u nadležnosti Ulema-medžlisa u Sarajevu, od kojih su neki posebno bili na udaru Ravnogorskog četničkog pokreta pod komandom generala Draže Mihailovića. To se, prije svega, odnosi na seoske džemate u srezovima u sjeverozapadnoj, zapadnoj i istočnoj Bosni, te istočnoj Hercegovini,³⁵ sa kojih je, kako pokazuju Upitni listovi iz 1943. g. i objavljeni originalni dokumenti, izbjegao veliki broj Bošnjaka zbrinutih u Banjoj Luci, Bihaću, Bosanskom Brodu, Dubrovniku, Mostaru, Sarajevu, Goraždu, Rogatici, Višegradu i Vlasenici.³⁶ Uspostavljenu četničku vlast na selu (srezovi u Hercegovini) potvrđuje jedan četnički dokument, nastao u septembru 1942. g., u kojem se navodi „četnici

35 Kotarevi u Istočnoj Bosni i Istočnoj Hercegovini koji su posebno došli pod udar četničkog pokreta bili su Bileća, Čajniče sa Goraždem, Foča sa Kalinovikom, Gacko, Ljubinja, Nevesinje, Prozor, Rogatica sa Sokocem, Srebrenica sa Bratuncem, Trebinje, Višegrad sa Rudom, Vlasenica sa Han Pijeskom i Šekovićima, i Zvornik. Vidi: Šemso Tucaković, *Srpski zločini nad Bošnjacima-muslimanima (1941-1945)*, Sarajevo: El-Kalem i OKO, 1995, str. 166.

36 „UL za džemat Banja Luka, kotar Banja Luka”, od 31. XII 1943. g., tačka br. 8 (ukupno 14735 izbjeglica iz 29 kotareva u BiH i 1 kotara u Sandžaku); „UL za džemat Bihać, kotar Bihać”, br. 1700/43 od 31. prosinca 1943. g.; „UL za džemat Bosanski Brod, kotar Derventa”, br. 667/43 od 28. XII 1943. g.; „UL za džemat Dubrovnik, kotar Dubrovnik”, br. 125/43 od 10. XII 1943. g.; „UL za džemat Mostar”, br. 832/43 od 1. 1. 1944. g., AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *SMSIŽ*; Smail Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu (dokumenti)*, Sarajevo: Udruženje muslimana za antigenocidne aktivnosti, 1996, str. 49-54, 104-105, 108-116, 120-126, 281-287, 298-300, 304-305, 306-316, 319-326; Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 663-667.

su potpuni gospodari svuda osim u varošima.”³⁷ Nakon prestanka velikih četničkih operacija protiv Bošnjaka u Bosni i Sandžaku krajem 1943. g.,³⁸ četnički teror je gubio na intenzitetu, pa su vakufski objekti stradavali u mnogo većem broju djelovanjem drugih vojnih formacija. Specifičnost četničkog djelovanja je najveći broj potpuno uništenih vakufskih objekata i jedinica (preko 50%), više od svih ostalih vojnih formacija zajedno, što govori o njihovoj namjeri da se sa određenih područja trajno uklone Bošnjaci i svi tragovi njihove materijalne i duhovne kulture.³⁹ U masovnoj likvidaciji Bošnjaka muslimana četnici su koristili i vakufske objekte, u koje su zatvarali veliki broj lica, a zatim sve popalili (selo Gornje Vrsinje kod Vlasenice u martu 1942. g.) ili su egzekuciju obavljali u haremskim prostorima oko džamija (Međeđa kod Višegrada u oktobru 1943. g.).⁴⁰ Najveća stratišta Bošnjaka muslimana su i mostovi na Drini (stari most u Višegradu, zadužbina velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića, željezni most u Donjem Polju u Foči /donji most/ i željezni most u Goraždu koji je u austrougarskom periodu napravljen na mjestu kamene ćuprije koju je uvakufio Lutvi-beg Deović i dr.).⁴¹

Formulacija ciljeva borbe četničkih odreda, postavljenih u Instrukciji generala Draže Mihailovića iz decembra 1941. g. kojom je prihvaćen i dopunjen projekat Stevana Moljevića pod nazivom „Homogena Srbija”, označila je Bošnjake muslimane kao krivce za pad Kraljevine Jugoslavije u aprilu 1941. g., pa ih je trebalo kazniti i očistiti iz Sandžaka i Bosne radi stvaranja homogene Srbije i brisanja granica između Srbije i Crne Gore, odnosno Srbije i BiH.⁴² Na primjeru vakufske imovine vidjeli smo da su ovi četnički ciljevi uveliko i realizovani.

37 „Izveštaj komandanta četničkih operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine”, od 5. septembra 1942. g. vidi u: Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, Sarajevo: Svjetlost, 1990, str. 195-200; Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 135.

38 Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 20.

39 Izvod iz stenografskih bilješki sa suđenja Dragoljubu Draži Mihailoviću i dr. Stevanu Moljeviću u vezi sa zločinima nad Muslimanima, vidi u: Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid...*, str. 574; Pismo Miloša Jovanovića, komandanta Ozrenskog četničkog pokreta, od 13. februara 1943. g. Vidi u: Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 117; Smail Čekić, *Genocid...*, str. 253-254 (dokument br. 92); Sabahuđin Šarić, „*Zločini...*”, str. 130-135.

40 Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 475-479, 507-508, 566-567.

41 Podaci o devastiranim mostovima u Drugom svjetskom ratu, od kojih su neki vakufski, mogu se pronaći u: Džemal Čelić, Mehmed Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: „Veselin Masleša”, 1969, str. 70, 117-118, 138, 149, 172-173, 180-181, 197, 206-207, 211-214, 240, 249.

42 Smail Čekić, *Genocid...*, str. 62-65; Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 9-14; Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid...*, str. 8-16, 18-19, 25-31.

Džamije u Sandžaku su, također, najviše postradale od četnika. U jednom arhivskom dokumentu NDH provenijencije izvještava se da „četnici u kotaru Čajničkom na desnoj obali Drine, Pljevljanskom i Višegradskom oko Rudog dokle su god došli, sve su popalili što je Muslimansko tako da ni Bogomolje (džamije) nisu poštedili...“⁴³

Destrukciju vakufskih objekata posebno su ispoljili srpski ustanici, koji su kao izvršioци identifikovani konfrontacijom uopćenih kvalifikacija izvršilaca tog zločina, „Okupator i njegovi pomagači“ i „Pomađači okupatora“ za srez Srebrenica (Prilog br. 1, red 14 i Prilog br. 2, kolona 5, 6 – zbirno 15 objekata) i „Nije navedeno“ za srez u Bosanskom Petrovcu (Prilog br. 1, red 4 i Prilog br. 2, kolona 27 – ukupno 26 objekata)⁴⁴, sa dostupnom historiografskom građom koja se odnosi na period Drugog svjetskog rata.⁴⁵ Od 41 vakufskog objekta/jedinica u kotarevima Bosanski Petrovac i Srebrenica, srpski ustanici su potpuno uništili 30 i djelomično oštetili 11.

Pri pokušaju objašnjavanja visokog nivoa nasilja u Drugom svjetskom ratu, novije historiografske studije posvećuju „znatnu pažnju djelovanju lokalnih aktera“.⁴⁶ Upravo su lokalni komandanti srpskih ustanika, čije djelo-

43 Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid...*, str. 327-329. Vidi i: „Rezolucija Muslimana iz srezova sjeničkog, prijepoljskog, pribojskog, bjelopoljskog i čajničkog“ od 3. marta 1943, str. 349-350; Smail Čekić, *Genocid...*, str. 249, 647, 651, 655, 659; Tabelačni pregledi zločina u pribojskom kraju i srezu Pljevlja, koji se odnose na pljačku i povrede imovine (red 1 i 2, kolona D.(raža) M.(ihajlović) za srez Priboj i kolona Četnici D.(raža) M.(ihajlović) za srez Pljevlja).

44 Za preostalih 20 stradalih vakufskih objekata na području SVMP u Bosanskom Petrovcu (gradsko područje - Grad, Čaršija, Srednji i Donji Bišćani), u postupku konfrontacije sa drugim izvorima utvrđeno je da izvršioци nisu bili srpski ustanici, već da je uzrok devastacije bilo njemačko i hrvatsko bombardovanje Bosanskog Petrovca početkom 1943. g., uoči operacije „Weiss“ (Bitka na Neretvi), i sredinom 1944. g., uoči desanta na Drvar. Na uništavanje vjerskih objekata u bosanskohercegovačkim gradovima, među kojima je i Bosanski Petrovac, od njemačke i hrvatske avijacije, ukazao je u svojim djelima i vrhovni komandant NOV-a Josip Broz Tito. Vidi: Šemso Tucaković, *Presudne partizanske pobjede u Bosni i Hercegovini (Neretva-Drina-Sutjeska)*, Sarajevo: Amos Graf, 2013, str. 163.

45 Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid...*, str. 122-124; Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 26-34; Smail Čekić, *Genocid...*, str. 84-87; „Pero Đukanović-Wikipedia“ (preuzeto sa internet stranice <https://sr.m.wikipedia.org> 22. 11. 2022. g.); „Bosanski Petrovac u NOB - Wikipedia“ (preuzeto sa internet stranice <https://sh.m.wikipedia.org> 22. 11. 2022. g.); Max Bergholz, *Nasilje kao generativna sila: identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Sarajevo / Zagreb: Buybook, 2018, str. 25-26, 121-126, 178-179, 194-195, 198-200, 214-216, 222, 234, 258; Abas Mušeta, *Prešućena istina - Kulen Vakuf 1941. godine*, Sarajevo: Bosanska knjiga, 2016, str. 198-202; Alem Jaganjac, „Vakufi na području Medžlisa Islamske zajednice Bosanski Petrovac“, vidi u: *Vakufi u Bosni i Hercegovini, Zbornik radova, Vakufi na području Bihačkog muftijstva*, Sarajevo, 2017, str. 261-262.

46 Max Bergholz, *Nasilje...*, str. 25-26, 258.

vanje je, kako se navodi u jednom izvještaju vojnog komandanta NDH, bilo „njihova reakcija na čišćenje koje su provodile naše ustaške formacije”⁴⁷, uspjeli da obuzdaju nasilje prilikom napada na sela u petrovačkom srezu, Rašinovac i Bjelaj, u augustu 1941. g., uključujući i sprečavanje paljenja džamija⁴⁸ koje su, kako pokazuje dokumentacija SVMP u Bosanskom Petrovcu, kasnije ipak uništene. Njihovi komandanti spriječili su ulazak i u Bosansku Dubicu krajem jula 1941. g.⁴⁹, koja je sve vrijeme Drugog svjetskog rata bila pod ustaškom vlašću. U „borbi za primat” u vođenju ustanka između četnika i partizana, pojedine formacije srpskih ustanika pale su pod uticaj četničke ideologije i odbile saradnju sa partizanskim jedinicama.⁵⁰

Kvalifikacija „odmetnici” (Prilog br. 2, kolona 14), kako su u pojedinim upitnim listovima iz 1943. g. označeni izvršioци ratnog zločina nad vakufskom imovinom, odnosi se na dvije vrste vojnih formacija, četnike i partizane,⁵¹ a ponegdje se, umjesto „odmetnici”, upotrebljava odrednica „pobunjenici”.⁵² U našem tabelarnom prikazu, u kolonu „odmetnici” uvršteni su brojevi podaci u slučajevima svega 3 vakufske jedinice, kad se nije moglo, na osnovu dokumentacije priložene uz upitni list, identifikovati ko je pod odrednicom „odmetnici” izvršilac zločina, četnici ili partizani, odnosno da li su ga zajedno počinili u udruženom djelovanju. Pojedine slučajeve uništavanja vakufske imovine od odmetnika (1 mektebi ibtidajija, 1 dućan sa spratom i 1 čitaonica sa dva dućana), npr. u džematu Koraj, srez Bijeljina, kasnije srez Brčko (novembar 1941. g.),⁵³ pripisali smo, pozivajući se na izvorne dokumente i argumentovane historiografske navode,⁵⁴ udruženom djelovanju četnika i partizana.

47 Ibid., str. 159.

48 Ibid., str. 194-195, 198-200.

49 Ibid., str. 191, 200-203.

50 Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 26-34.

51 „UL za imamat džemata Gornji Rahić, kotar Brčko”, br. 616/43 od 24. VII 1943. g., „U okolici Gor. Rahića nalaze se odmetnici (četnici i partizani)...”; „UL za imamat džemata u Derventi, kotar Derventa”, br. 583/43 od 1. IX 1943. g., Spisak izginulih isl. žitelja od 1. IV 1941. g. do danas usljed odmetničkih (četničkih) napadaja i nasilja; „UL za imamat džemata u Tešnju, kotar Tešanj”, br. 288/43 od 30. lipnja 1943. g., „Prilikom napadaja odmetnika-partizana oštećena je džamija u Mrkotiću, te Dibakhana i Orudži Sofi džamija u Tešnju”, AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *SMSIŽ*.

52 „UL za imamat džemata u Brnjicu, kotar Zenica”, br. 139/43 od 22. IX 1943. g., „U godini 1942. u navalama pobunjenika oštećena vakufska zgrada koja služi za školu i mekteb u Brnjicu.” AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *SMSIŽ*.

53 „UL za imamat džemata u Koraju, kotar Brčko”, br. 260/43 od 20. prosinca 1943.g., AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *SMSIŽ*

54 Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 29; Smail Čekić, *Genocid...*, str. 56-57; Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid...*, str. 77-83; Alija Hamzić, *Koraj : sjećanje na jednu čaršiju*, Tuzla: Harfo-graf, 2002, str. 18, 126, 130-158.

U kolonu 28. u Prilogu br. 2 („Ostalo”) uvrštena su tri vakufska objekta (kasarna, štala i dućan), koji su oštećeni „pri rušenju mosta” na Savi u Brčkom. Prijava štete Ujedinjenog vakufa u Brčkom od maja 1943. g. navodi da je to učinila Jugoslovenska (kraljevska) vojska, kako bi spriječila napredovanje Nijemaca.⁵⁵ Od ostataka poražene Jugoslovenske kraljevske vojske osnovan je Ravnogorski četnički pokret, čiji je glavni cilj borbe bio stvaranje etnički čiste Velike Srbije.

Poslije četnika, veliku količinu vakufskih objekata u Drugom svjetskom ratu uništila/oštetila je njemačka vojska (ukupno 148 vakufskih objekata, odnosno 152 vakufske jedinice). Na Nijemce se odnosi i odrednica „Okupatori”, kojom su označeni uništavaoci vakufskih objekata u srezovima Goražde, Srebrenica i Zenica (Prilog br. 2, kolona 1, 2, 4, 5, 7, 8, 9, dijelom 24 i dijelom 27 – zbirno). Djelovanje njemačke (okupatorske) vojske, za razliku od ostalih vojnih formacija, karakteristično je po najvećem broju oštećenih vakufskih objekata, što je prouzročeno zračnim napadima na gradske sredine prilikom okupacije u aprilu 1941. g. ili (avionskim) bombardovanjem gradova koje su oslobodile partizanske jedinice, odnosno planskim uništavanjem infrastrukture prilikom povlačenja iz zemlje u aprilu 1945. g. Naš tabelarni prikaz izvršilaca ratnog zločina nad vakufskom imovinom (Prilog br. 2, kolone 19, 22 i 23 – zbirno), sa znatnim brojem stradalih vakufskih objekata/jedinica od avionskog (bombardovanja), borbi i raznih vojski (ukupno 84 vakufska objekta, odnosno 89 vakufskih jedinica), sugerije da je učešće njemačke vojske u uništavanju vakufskih objekata veće od prezentovanog.

U njemačkom bombardovanju Sarajeva u aprilu 1941. g. malo je nedostajalo da bude potpuno uništena Gazi Husrev-begova biblioteka, koja se tada nalazila u dograđenom objektu uz Carevu džamiju. Požar na Carevoj džamiji, izazvan od njemačkih aviobombi, prijetio je da se proširi na biblioteku, i samo lucidnošću dr. Miroljuba Pervana, profesora Franjevačke bogoslovije, koji je pozvao vatrogasnu službu, ona je sačuvana.⁵⁶ Careva džamija je sredstvima Ravnateljstva vakufa (Vakufske direkcije) ponovo obnovljena i stavljena u funkciju u februaru 1943. g.⁵⁷ Od dejstva njemačke avijacije u aprilu 1941. g. u Sarajevu je na većem broju džamija oštećen krov i polupana stakla.⁵⁸

55 „Prijava mutevelije Ujedinjenog vakufa u Brčkom”, od 10. svibnja 1943. g., AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *Fond „Spisi Vakufske direkcije u Sarajevu 1946.-1952.-58”*, Svežanj dokumenata „1500-2000 V.D.S 1945”, regal III, polica 7-i.

56 Osman Lavić, „Gazi Husrev-begova biblioteka od osnivanja do danas”, vidi: Osman Lavić (et al.), *Gazi Husrev-begova biblioteka: 480 godina postojanja*, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2017, str. 28.

57 Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *Fond periodike, Osvit, god. II*, br. 51, Sarajevo, 21. veljače 1943, str. 5.

58 Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *Fond periodike, Osvit, god. I*, br. 28, Sarajevo, 6. rujna 1942, str. 5.

U nacističkoj ideologiji, koja je isticala arijevsku rasu kao višu, slavenski narodi smatrani su „haotičnim narodima”⁵⁹ i trebalo ih je uništiti. Ni bosanski muslimani, bez obzira na to što su se pozivali na gotsko porijeklo tražeći autonomiju pod njemačkim protektoratom⁶⁰, nisu bili visoko rangirani na nacističkoj „rasnoj ljestvici”. Njemačke aktivnosti na zaštiti Bošnjaka muslimana, koje su bile usmjerene na formiranje posebnih jedinica, kao što je 13. SS oružana gorska divizija „Handžar”, imale su svoje političke i vojne ciljeve, prije svega borbu protiv partizanskog pokreta.

Italijanska vojska, druga okupatorska vojska na tlu Bosne i Hercegovine, samo je u 5 slučajeva u dokumentaciji IVZ iz 1946. g. označena kao izvršilac uništavanja vakufskih objekata, odnosno u 6 slučajeva kao izvršilac uništavanja vakufskih jedinica (Prilog br. 2, kolona 2, 3 i 10 – zbirno). Nešto veći broj vakufskih jedinica devastiranih od italijanske vojske nalazimo u upitnim listovima iz 1943. g. s područja srezova u Čapljini, Konjicu, Mostaru, Sarajevu i Stocu (ukupno 13, od kojih 3 potpuno i 10 djelomično), koji zbog nepotpunih podataka sa terena nisu bili predmet naše analize. Međutim, količina vakufskih objekata za čije stradanje u toku Drugog svjetskog rata je odgovorna italijanska vojska znatno je veća, ako se uzme u obzir da su Italijani, u gradovima koji su bili u njihovoj okupacionoj zoni, oskrnavili i opljačkali mnoge džamije, prije svih u Foči (ukupno 17 džamija).⁶¹ Uspostavljanjem saradnje sa četnicima krajem 1941. g.⁶² Italijani su im prepustili neke gradove i područja (sela oko Višegrada, Čajniče, Foču i Goražde), čime je bio otvoren put za četnički teror nad Bošnjacima. O četničkoj upotrebi Italijana, s ciljem ostvarenja velikodržavnog srpskog projekta, svjedoči gore pomenuti Izvještaj četničkog oficira, koji je sačinjen nakon obilaska srezova u Hercegovini, u kojem se, pored ostalog, navodi „...i u varošima mi odlučujemo i Talijane pametno iskorišćavamo za našu stvar. Hrvati nemaju nikakve vlasti.”⁶³ S druge strane, arhivski dokumenti NDH provenijencije pokazuju „komandnu i potstrekavajuću ulogu talijanskih okupatora u zločinima Pavelićevih ustaša i Mihajlovićevih četnika”⁶⁴ u hercegovačkim srezovima Mostar i

59 Rasim Muminović, *Filozofija ideologije : ideološko otrežnjavanje, II. Destrutivne ideologije 20. stoljeća*, Sarajevo: KZB Preporod i El-Kalem, 2000, str. 166.

60 Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid...*, str. 52-57, 250-264, 269-272, 454-477.

61 Faruk Muftić, *Foča – genocid u kontinuitetu (dokumenti, svjedočenja)*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2019, str. 248-251.

62 Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 35-36; Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid...*, str. 92-96, 124-127, 133-135; Smail Čekić, *Genocid...*, str. 150-156, 241-243.

63 Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid...*, str. 195-200; Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 70-76.

64 Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid...*, str. 478-479; Vidi i: Smail Čekić, *Genocid...*, str. 220-221, 680-695.

Prozor. Bez saglasnosti Italijana nije se mogla izvesti nikakva vojna operacija ni u Sandžaku, čije je bošnjačko stanovništvo teško postradalo od četničkih formacija.⁶⁵

Doktrinu fašizma najbolje je oslikao sam Musolini u djelu *Doktrina fašizma* riječima: „Imati želju da gradiš svoju naciju, državu i da to ne moraš sa drugima da dijeliš...”⁶⁶ Musolini je okupaciju teritorija drugih naroda, primjer Etiopije, pravdao pružanjem ruke „onima izvan civilizacije”⁶⁷, što dovoljno govori da su drugi narodi za fašiste bili u rangu divljaka.

Ordrednice „od fašističkih topova” i „od fašista”, kojima su u dokumentaciji SVMP u Brčkom (Prilog br. 2, kolona 24, 25 – zbirno) označene vojne formacije čijim djelovanjem je oštećeno 7 vakufskih objekata (4 džamije i 3 mekteba), ne odnose se na italijansku vojsku koja se borila za ostvarenje fašističke ideologije. Azizija i Begova džamija, kao i mekteb u Brezovom Polju (3 objekta), koje su navodno stradale od fašističkih topova, odnosno fašista, ustvari su teško oštećene od topova njemačke i bjeloruske vojske (!) u oktobru 1943. g.⁶⁸, nakon što je italijanska vojska kapitulirala. Za Čaršijsku džamiju u Čeliću, kotar Brčko, označenu da je stradala od fašističkih topova, utvrđeno je da je oštećena od njemačke avijacije.⁶⁹ Fašističke vojne formacije koje su izvršile devastaciju nad preostala 3 vakufska objekta (džamija i mektebi ibtidajja u Vražićima i sibjan mekteb u Velinom Selu, kotar Brčko) nisu sa sigurnošću identifikovane.

Vojne formacije NDH (ustaše, domobrani, avijacija) označene su kao izvršioc i uništavanja 10 vakufskih objekata, odnosno 13 vakufskih jedinica (Prilog br. 2, kolona 8, 17, i 18 – zbirno). U postupku konfrontacije arhivske građe sa drugim historiografskim izvorima utvrđeno je da je taj broj veći i iznosi 30 vakufskih objekata, odnosno 33 vakufske jedinice. Naime, djelovanjem avi-

65 Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 83-100, 172-174, 199-211, 611-662; Fehim Džogović, *Bijela knjiga žrtava Sandžaka 1941-1945, knj. II, Bjelopoljski srez*, Podgorica: Matica Bošnjaka Crne Gore i Almanah, 2021, str. 21-34, 175, 190-191; Smail Čekić, *Genocid...*, str. 465-517.

66 Blanka Dizdarević, „Kontroverze o odnosu nacionalizma i patriotizma”, *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, Zenica, 2012, str. 261 (preuzeto sa internet stranice <http://prf.unze.ba> 14. 07. 2022).

67 Rasim Muminović, *Filozofija ideologije...*, str. 108.

68 „Izvještaj o rušenju Azizije i stare džamije u Brezovom Polju”, u: „UL za džemat Brezovo Polje, kotar Brčko”, br. 125/43 od 11. prosinca 1943. g., AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *SMSIŽ; Monografija „Azizija i Begova džamija u Brezovom Polju”*, Brčko: Medžlis IZ u Brčkom, 2016, str. 19.

69 „Naknadni izvještaj na upitne listove”, br. 130/44 od 20. travnja 1944. g., u: „UL za džemat Čelić, kotar Brčko”, br. 339/43 od 23. srpnja 1943. g., AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *SMSIŽ*.

jacije NDH, u sadejstvu sa njemačkom, po gradovima koji su bili oslobođeni od partizana⁷⁰ (gradsko područje Bosanskog Petrovca – Prilog br. 1, red 4 i Prilog br. 2, dio kolone 27) razoreno je još 20 vakufskih objekata/jedinica. U naš tabelarni pregled i statističku obradu, zbog nepotpunosti podataka, nismo uvrstili 7 vakufskih jedinica koje su vojne formacije NDH, prema upitnim listovima iz 1943. g., uništile/oštetile na području srezova Konjic i Sarajevo.

Ustaški pokret, „zasnovan revanšistički prema srpstvu”, bio je instrument politike stvaranja hrvatske države kojoj je Drina istočna granica. Teze o Bošnjacima muslimanima kao „najčišćem dijelu hrvatskog haroda”⁷¹ imale su za cilj njihovo pridobijanje za NDH, pa je u državni aparat imenovan veći broj proustaških muslimanskih dužnosnika koji su u narodu imali ugled i popularnost.⁷² S tom namjerom otvorena je i džamija poglavnika Ante Pavelića u Zagrebu, u augustu 1944. g.⁷³ Ipak, ustaška ideologija nije imala podršku u širokim masama bošnjačkog naroda. Poznate bošnjačke rezolucije iz 1941. g. osudile su ustaške zločine nad Srbima i ogradile se od muslimana pojedinaca koji su u njima učestvovali.⁷⁴ Udaljavanje Bošnjaka muslimana, pojedinih političara i onog dijela naroda koji je bio mobilisan u NDH formacije, od NDH bilo je, kako je rat odmicao, sve izraženije.⁷⁵ Približavanju ustaša i četnika doprinijelo je širenje partizanskog pokreta, njihovog zajedničkog neprijatelja, na prostoru NDH.⁷⁶ Za ilustraciju uništavanja vakufskih objekata

70 Šemso Tucaković, *Presudne partizanske pobjede...*, str. 163; „Vakufska imanja na terenu sreza u Bos. Petrovcu”, dostavljen aktom br. 14/46 od 14. 6. 1946. g., AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *SPODŽMZ, Dokumentacija Sreskog vakufsko-meirifskog povjerenstva u Bosanskom Petrovcu*. Vidi i fusnotu br. 44 u ovom radu.

71 Rasim Muminović, *Filozofija ideologije...*, str. 372-382, 387-388; Husnija Kamberović, „Muslimani i NDH”, *Preporod*, god. XXII, br. 22/509, Sarajevo, 1991, str. 19.

72 Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid...*, str. 551-555, 597-623. Izvodi iz saslušanja Adem-age Mešića, dr. Mehmeda Alajbegovića i dr. Osmana Kulenovića.

73 Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid...*, str. 597-603.

74 *Nasuprot zlu: muslimanske rezolucije iz 1941. – zajednička izjava iz 2015.*, priredili Enes Karić i Mustafa Spahić, Sarajevo: El-Kalem, 2019; *The Muslim resolutions: Bosniak Responses to World War Two Atrocities in Bosnia and Herzegovina*, edited by Hikmet Karčić, Ferid Dautović, Ermin Sinanović, Sarajevo/Virginia: Institute for Islamic Tradition of Bosniaks and Center for Islam in the Contemporary World at Shenandoah University, 2021.

75 Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta : geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*, Sarajevo: Svjetlost, 1974, str. 235-236, fusnota br. 12; Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid...*, str. 624-629. Izvod iz zabilješke dr. Gavrankapetanovića (Hivzije) dat UDB-i Hrvatske, 1947. godine; Smail Čekić, *Genocid...*, str. 353-354; Šemso Tucaković, *Historija novinarstva i medija u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: S&A Company, 2006, str. 137-142.

76 Rasim Muminović, *Filozofija ideologije...*, str. 391.

usljed borbi između ustaša i NOV-a navodimo primjer džamije i mekteba u mjestu Sokol, srez Gračanica.⁷⁷

Od 1943. g. do kraja Drugog svjetskog rata učestalo je savezničko (anglo-američko) bombardovanje njemačke vojne industrije u bosanskohercegovačkim gradovima, što je prouzročilo znatno uništavanje vakufskih objekata.⁷⁸ Tako je u Banjaluci uništena jedna mahalska i oštećena Ferhadija džamija, u Sarajevu teško oštećena Hadži Sinanova tekija, u Travniku Sulejman-pašina džamija, 8 vakufskih zgrada i 2 zgrade dobrotvorne zaklade pod upravom kotarskog šerijatskog suda. U savezničkom bombardovanju Sarajeva u septembru 1944. g. poginuo je veliki broj muhadžira u izbjegličkom logoru na Alipašinom Mostu, gdje je također postojao improvizovani vjerski objekt.⁷⁹

U našem radu, na primjeru vakufske imovine na području SVMP u Prijedoru (Prilog br. 2, kolona 20), obrađeno je uništavanje 10 vakufskih objekata/jedinica usljed savezničkog bombardiranja, od kojih su potpuno uništena 3 i djelomično oštećeno 7. Savremenim vojnim rječnikom kazano, stradanje vakufske imovine od savezničkog bombardovanja bilo je kolateralna šteta.

Vakufski objekti stradavali su u Drugom svjetskom ratu, istina veoma rijetko, i od samih muslimana (Prilog br. 2, kolona 25, 26 – zbirno). U požaru izazvanom nepažnjom muhadžira koji su bili u njima smješteni izgorjela je medresa u Kladnju (sa muškim mektebom i uredom povjerenstva), te djelomično oštećeni mektebi ibtidaija u Brčkom i sibjan mekteb u Velinom Selu, srez Brčko.⁸⁰ Vakufskih jedinica je od muslimana stradalo 5, od kojih je potpuno uništeno 3, a djelomično oštećeno 2.

Vakufski objekti nisu bili pošteđeni ni od partizanskih jedinica (Prilog br. 2, kolona 7, 15, 16, 17 – zbirno). Partizanske jedinice su učestvovala u uništavanju 77 vakufskih objekata, od kojih je potpuno uništeno 30, a djelomično oštećeno 47. Prilikom oslobađanja Bosanske Dubice, u oktobru 1943.

77 „Spisak oštećenih džamija i mekteba od 1941. g. do danas na području SVMP u Gračanici”, AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *SPODŽMZ*.

78 Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, Fond periodike, *Osvit*, god. II, br. 92 i 93, Sarajevo, 8. prosinca 1943, str. 3; god. II, br. 94, 19. prosinca 1943, str. 3, 6; *Osvit*, god. III, br. 99, 16. siječnja 1944, str. 4; br. 101, 30. siječnja 1944, str. 4; br. 103, 13. veljače 1944, str. 4, 6; br. 104, 20. veljače 1944, str. 4; br. 107, 12. ožujka 1944, str. 4; br. 119, 4. lipnja 1944, str. 4; br. 123, 2. srpnja 1944, str. 3-4; br. 124, 9. srpnja 1944, str. 4; br. 125, 23. srpnja 1944, str. 3.

79 Grupa autora, *Sarajevo u revoluciji, IV*, Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1981, str. 16; Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 133-134; „Rješenje Ulema međžlisa u Sarajevu o pridjeljivanju na rad Ismet-ef. Durakovića za imama i dušobrižnika pri Izbjegličkom logoru u Alipašinom Mostu”, *Glasnik IVZ NDH*, god. XI, br. 4, Sarajevo, 1943, str. 103.

80 „Spisak vakufskih zgrada (djelomično ili potpuno uništenih) na području SVMP u Kladnju”, br. 37/46 od 8. maja 1946. g.; „Spisak mekteba na području VP u Brčkom”, od 15. juna 1946. g., AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *SPODŽMZ*.

g. i krajem aprila 1945. g.⁸¹ (Prilog br. 1, red 2. i Prilog br. 2, kolona 27⁸²), oštetili su još 13 vakufskih objekata (ukupno uništenih 30 i oštećenih 60). Broj vakufskih jedinica u čijem su uništavanju učestvovali partizani iznosi 96, od kojih je 32 potpuno uništeno i 64 djelomično oštećeno.

Za razliku od četničkog, koji je od svog osnivanja uvijek bio „u službi srpske hegemonističke vlasti”⁸³, partizanski pokret je, rukovođen Komunističkom partijom Jugoslavije, pozivao narode Jugoslavije na borbu „protiv fašističkih okupatora i njihovih slugu”⁸⁴, što je bio jedan od mehanizama za obuzdavanje nasilničkih akcija koje su mogle biti poduzete od boraca u partizanskim redovima popunjenim, kao i četnički, većinom Srbima. Veliki broj vakufskih objekata porušen od partizana (NOV) zabilježen je u Bosanskoj Krupi (1942. g.), dok su oštećenja evidentirana prilikom sabotažnih akcija na njemačka postrojenja u Zenici (oktobar 1943. g.), u napadima na Kozarac kod Prijedora (počev od januara 1942. g.), oslobađanja gradova od okupatora (Bosanske Dubice u oktobru 1943. g. i aprilu 1945. g.) i smještaja partizanskih jedinica.

Razmjere devastacije vakufskih objekata u Drugom svjetskom ratu

Brojčani podaci o devastiranim vakufskim objektima/jedinicama u Drugom svjetskom ratu, koji se nalaze u analiziranoj arhivskoj građi, konfrontirani su sa službenim evidencijama Islamske (vjerske) zajednice i Državne/republičke Komisije za vjerska pitanja BiH.

Prema podacima Državne komisije za vjerska pitanja iz 1956. g., u toku Drugog svjetskog rata porušeno je 123⁸⁵, a po evidenciji Komisije za vjerska

81 „Zapisnik pisan na licu mjesta u Bosanskoj Dubici”, na dan 13. siječnja 1944. g., AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *Fond „Spisi Vakufske direkcije u Sarajevu 1946.-1952.-58”*, Svežanj dokumenata „1500-2000 V.D.S 1945”, regal III, polica 7-i; Zijad Bećirević, „Bosanska Dubica: Dr. Mustafa Kadić u epidemiji tifusa” (preuzeto 21. 04. 2021. sa internet stranice: <https://bhdinfodesk.com/2020/04/21/bosanska-dubica>); „Iskaz o stanju i broju vjersko-službeničkih i ostalih domova i vakufskih zgrada (djelomično ili potpuno uništenih)”, br. 3614/46 od 24. VI 1946. g., AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *SPODŽMZ*.

82 U Prilogu br. 2, kolona „Nije navedeno”, 13 vakufskih objekata u Bosanskoj Dubici oštetili su partizani, koji su prvobitno mogli biti devastirani nakon anglo-američkog bombardovanja Bosanske Dubice krajem maja ili početkom juna 1944. g. Međutim, štampa koja je o tome izvijestila ne navodi objekte koji su tom prilikom stradali u Bosanskoj Dubici. Vidi: „Teško stradanje hrvatskih gradova”, *Osvit*, god. III, br. 19, Sarajevo, 4. lipnja 1944, str. 4.

83 Rasim Muminović, *Filozofija ideologije...*, str. 299.

84 Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid...*, str. 88-90, 127-130, 139-141, 172-175, 445-448.

85 Denis Bećirović, *Islamska vjerska zajednica...*, str. 214-215; Ahmed Mehmedović, *Upravljanje vakufima...*, str. 130

pitanja BiH iz 1964. g. čak 224 džamije⁸⁶. Preko 200 ruševnih džamija i mesdžida, koji nisu služili svojoj svrsi, registrovano je i od nadležnih organa Islamske (vjerske) zajednice.⁸⁷ Do 1964. g. u BiH obnovljeno je 445 džamija koje su u Drugom svjetskom ratu teže ili lakše oštećene.⁸⁸ Ukupan broj porušenih i oštećenih džamija u BiH, u odnosu na statistiku iz 1942. g., procentualno iznosi 48,55% (568), odnosno 57,20% (669). Procenti u oba slučaja govore da je, od 1941. do 1945. g., približno stradala svaka druga džamija/mesdžid.

Sumarni tabelarni prikaz uništenih/oštećenih vakufskih jedinica na području 16 SVMP obuhvatio je približno jednu četvrtinu, tj. 26,34% (59 od 224), odnosno približno jednu polovinu, tj. 47,97% (59 od 123) svih porušenih i približno jednu šestinu, tj. 18,43% (82 od 445) svih oštećenih džamija u Bosni i Hercegovini za vrijeme Drugog svjetskog rata.

Sumarni tabelarni pregled uništenih/oštećenih mekteba na području 16 SVMP ne može se, u nedostatku preciznijih podataka, konfrontirati sa ukupnim brojem mekteba koji su porušeni/oštećeni u Drugom svjetskom ratu. U naučnim radovima koji se pozivaju na službenu evidenciju Vakufske direkcije u Sarajevu nalazimo podatak da je „u Bosni i Hercegovini tokom rata... mekteba stradalo 125 ili 30,33% od ukupnog broja. Veći dio mekteba ili 50,4% je potpuno razoren, a 49,6% je djelimično oštećen.”⁸⁹ Međutim, broj postradalih mekteba je mnogo veći, što je utvrđeno konfrontacijom pomenutog podatka sa ukupnim brojem postradalih mekteba iz našeg sumarnog pregleda, koji iznosi 170. Ako ovom broju pridodamo porušene mektebe s područja još nekih SVMP (Bileća – 3 mekteba, Foča bez Kalinovika – 14 mekteba, Ključ i Višegrad sa Rudom – svi mektebi, kojih je po statistici iz 1942. g. bilo 33, odnosno 31 – sveukupno 81), koji nisu bili predmet naše analize,⁹⁰ onda taj

86 Adis Sultanović, „Opstruiranje infrastrukturne obnove Islamske zajednice od strane organa vlasti u socijalističkoj Bosni i Hercegovini od 1945. do 1965. godine”, *Glasnik RIZ u BiH*, god. LXXXIII, br. 7-8, Sarajevo, 2021, str. 595.

87 Nijaz Šukrić, *Organizacija i oblici vjerskoprosvjernog života muslimana Bosne i Hercegovine od 1945. do 1976. godine*, Sarajevo: Fakultet islamskih nauka i El-Kalem, 2006, str. 54.

88 Adis Sultanović, „Opstruiranje...”, str. 595

89 Denis Bećirović, *Islamska vjerska zajednica...*, str. 213-214.

90 „Dopis KVMP u Višegradu”, br. 54/45 od 20. XI 1945. g., AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *Fond „Spisi Vakufskog ravnateljstva u Sarajevu 1941.-46.”*, Svežanj dokumenata „1-1000 V.D.S. 1946”, Regal III, polica 8-i; Faruk Muftić, *Foča 1470-1996 – Neprolazna ljepota*, Sarajevo: „Šahinpašić”, 1997, str. 57; Smail Čekić, *Genocid...*, str. 463-464; Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 579; Približno isti broj mekteba u Ključu (34) i Višegradu (33) nalazi se u prvoj poslijeratnoj evidenciji vjerskih objekata na području Ulema-medžlisa u Sarajevu (april 1946. g.). Vidi: Denis Bećirović, *Islamska vjerska zajednica...*, str. 388-389.

broj iznosi 251. Po količini i stepenu razaranja (potpuno 176), uzimajući u obzir podatke s područja 16 SVMP (Prilog br. 1, kolona 2), uključujući i dodatne, vidljivo je da su mektebi vakufski objekti koji su najviše i najteže postradali. Za pretpostaviti je da su i mektebi, imajući u vidu da je u ratnim razaranja broju oštećenih objekata mnogo veći od uništenih, što smo vidjeli na primjeru džamija, procentualno postradali kao i džamije, približno 50% (svaki drugi mekteb).

Sumarni tabelarni pregled obuhvatio je 7 devastiranih medresa u toku Drugog svjetskog rata,⁹¹ od kojih potpuno 3 i djelomično 4, mada pojedine više nisu bile aktivne, ali su njihovi objekti i dalje postojali. U arhivskoj dokumentaciji vidljivo je da su u Drugom svjetskom ratu porušene medrese u Bihaću, Čajniču i Kladnju, dok su djelomično oštećene u Gračanici, Goraždu, Srebrenici i Zenici. Arhiv IZ posjeduje dokumentaciju o još 8 oštećenih medresa/medresanskih objekata u Drugom svjetskom ratu (Bosanska Gradiška, Foča, Konjic, Mostar, Sarajevo – Gazi Husrev-begova medresa, Sarajevo – Niža okružna medresa, Višegrad i Zvornik)⁹², sveukupno 15. U odnosu na brojčano stanje iz jula 1930. g., kada je na području Ulema-medžlisa u Sarajevu evidentirano 40 medresa (aktivno 18 i prestalo sa radom 22)⁹³, to procentualno iznosi 37,50% od svih medresa/medresanskih objekata. Od pomenutih devastiranih medresa aktivno ih je bilo 9 (Bihać, Foča, Gračanica, Konjic, Sarajevo – Gazi Husrev-begova medresa, Sarajevo – Niža okružna medresa, Mostar, Zenica i Zvornik). U usporedbi sa statistikom medresa iz 1942. g. (ukupno 16) dobija se procenat od 56,25% (9/16), što znači da je u Drugom svjetskom ratu stradala i svaka druga medresa koja je bila u funkciji.

U analiziranoj arhivskoj građi nema podataka o devastiranim tekijama zbog toga što su one postojale na područjima SVMP (Bijeljina, Foča, Fojnica, Mostar, Sarajevo, Konjevići kod Srebrenice, Travnik i Visoko) sa kojih, osim za Srebrenicu, nije dostavljena dokumentacija. Prema raspoloživim podacima, u Drugom svjetskom ratu stradala je samo jedna tekija, Hadži Sinanova

91 Ahmed Mehmedović, *Upravljanje vakufima...*, str. 130-131.

92 AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *Fond „Ulema medžlis-1880-1960” (FUM)*, Svežanj dokumenata (nespecificirano), regal I, polica 1-f; *Fond „Spisi Vakufskog ravnateljstva u Sarajevu 1941.-1946.”*, Svežanj dokumenata „11000-12000, 1939”, regal III, polica 1-h, Svežanj dokumenata „13705-14700 V.R.S. 1941”, regal III, polica 3-h; *Fond „Spisi Vakufske direkcije u Sarajevu 1946.-1952.-58”*, Svežanj dokumenata „1500-2000 V.D.S 1945”, regal III, polica 7-i; Zbirka dokumenata „Stradanja muslimanskih sela i žiteljstva u BiH – 1941-43” (SMSIŽ), *Fond „Zbirka: Varia, razne arhivalije, arhivska građa prenesena iz stare GHB 1893-1975” (ZV)*, regal VI, polica 2-f.

93 „Prvi izvještaj o radu Ulema medžlisa u Sarajevu, IV Medrese, A) Sadanje stanje”, *Glasnik VVS IVZ Kraljevine Jugoslavije*, god. I, br. 2, Beograd, 1933, str. 42-43; Ahmed Mehmedović, *Upravljanje vakufima...*, str. 127.

tekija u Sarajevu⁹⁴, od ukupno 16, koliko ih je bilo u Bosni i Hercegovini. Prilikom njemačkog bombardovanja Sarajeva u aprilu 1941. g. oštećene su i dvije zgrade u vlasništvu vakufa Skender-pašine tekije u Sarajevu.⁹⁵ Međutim, ni sve tekije, zbog ratnih dejstava, nisu služile svojoj svrsi.

Koristonosnih objekata i objekata za stanovanje službenog osoblja Islamske zajednice (Prilog br. 1, kolona 4-9) ukupno je devastirano 222, od kojih je 109 potpuno porušeno, a 113 djelomično oštećeno. Taj broj je mnogo veći od prikazanog, s obzirom na to da nedostaju podaci s područja 39 SVMP, prije svih u Sarajevu, gdje je takvih objekata najviše uvakufljeno.⁹⁶ Avionska i topnička bombardovanja gradskih sredina, od strane različitih vojnih formacija u Drugom svjetskom ratu, mogla su imati za posljedicu manju ili veću štetu na vakufskim objektima. Ilustrativni primjer je Sarajevo koje je, nakon njemačkog avionskog bombardovanja početkom aprila 1941. g., nekoliko puta, počevši od kraja novembra 1943. g., bilo na udaru savezničke, a kako se rat približavao kraju i partizanske avijacije.⁹⁷ I manji gradovi u Bosni i Hercegovini, npr. Rogatica i Zvornik, već sredinom 1942. g. imali su veliki broj poslovnih i stambenih objekata (približno 100)⁹⁸ koji su devastirani bombardovanjem, miniranjem, pljačkom i dr. Naš sumarni tabelarni pregled uništenih/oštećenih koristonosnih objekata i objekata za stanovanje službenog osoblja IZ na području 16 SVMP obuhvatio je 6,39% svih takvih objekata po statistici oduzetih vakufa u SFRJ.

Statističkom obradom nepotpunih podataka, prikupljenih na području 16 SVMP nadležnih za 77 džemata (približno 1/4 svih džemata, na području Ulema-medžlisa u Sarajevu), koji su sadržani u prezentovanim zbirkama dokumenata iz Arhiva Islamske zajednice i njihovim konfrontiranjem sa službenim evidencijama, može se zaključiti da postoji velika vjerovatnoća da je

94 Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *Fond periodike, Osvit*, god. II, br. 92 i 93, Sarajevo, 8. prosinca 1943, str. 3; god. II, br. 94, 19. prosinca 1943, str. 3, 6.

95 AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *Fond „Spisi Vakufske direkcije u Sarajevu 1946.-1952.-58”*, Svežanj dokumenata „1500-2000 V.D.S 1945”, regal III, polica 7-i.

96 „Sarajevski vakuf je u doba socijalizma osiromašen i za dva hana, oko 400 kuća i stanova, 524 dućana...”. Vidi u: Suad Mahmutović, „Višedecenijsko uništavanje vakufa u Bosni i Hercegovini”, *Novi muallim*, god. IX, br. 2, Sarajevo, 2007, str. 30. Vakufski dućani, vakufske i službene kuće i veće poslovne, stambene i poslovno-stambene zgrade u Sarajevu, koje su u socijalističkoj Jugoslaviji porušene i uzurpirane, vidi u: Nijazija Košćević, *Sarajevo između dobrotvorstva i zla*, Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice, 1998, str. 211-215, 216-225, 235-236.

97 Grupa autora, *Sarajevo u revoluciji*, IV, str. 16.

98 „Dopis Vakufskog ravnateljstva u Sarajevu”, br. 6924/42 od 9. lipnja 1942. g., AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *Fond „Spisi Vakufske direkcije u Sarajevu 1946.-1952.-58”*, Svežanj dokumenata „1500-2000 V.D.S 1945”, regal III, polica 7-i.

u toku Drugog svjetskog rata na području Ulema-medžlisa u Sarajevu, koje je uključivalo teritoriju Bosne i Hercegovine, stradao najmanje svaki drugi vakufski objekt.

Tvrđnju u arhivskom dokumentu Ulema-medžlisa u Sarajevu iz januara 1946. g. da je na području ovog medžlisa „postradalo preko polovine vakufskih objekata” empirijski bi potvrdili nedostajući podaci sa preostalim 39 SVMP u Bosni i Hercegovini, nadležnih za 200 džemata⁹⁹, od kojih je veliki broj potpuno uništen u Drugom svjetskom ratu.¹⁰⁰

Na području sandžačkih SVMP u Srbiji i Crnoj Gori (ukupno 8), prema novinskim napisima iz Drugog svjetskog rata potpuno je uništeno 25 džamija,¹⁰¹ što djelomično potkrepljuju arhivski dokumenti i noviji istraživački radovi o islamskom nasljeđu u Crnoj Gori.¹⁰²

Treba napomenuti da je na konačne rezultate statističke analize utjecala klasifikacija vakufskih objekata, po kojoj su i različiti vakufski prostori(je) različite namjene (mektebi, dućani, stanovi) tretirani kao objekti, a ustvari su dijelovi pojedinih građevina.¹⁰³ Drugačija klasifikacija, koja bi uzela u obzir samo objekte u pravom smislu te riječi, smanjila bi njihov broj, pa bi konfrontiranje podataka rezultiralo većim procentualnim iznosima, kojim bi tvrđnja o stradanju preko polovine vakufskih objekata u Drugom svjetskom ratu bila više empirijski potkrijepljena.

Prikrivanje, prešućivanje i nekažnjavanje ratnog zločina uništavanja vakufske imovine u Drugom svjetskom ratu

Relativno visok procenat devastiranih vakufskih objekata/jedinica od pripadnika partizanskog pokreta, koji je u postupku amnestije započete

99 Broj džemata u 1946. g., prema podacima Ulema-medžlisa u Sarajevu, iznosio je 277. Vidi: Prilog br. 3 (Broj objekata IVZ u 1946. godini po srezovima); Denis Bećirović, *Islamska vjerska zajednica...*, str. 256-260, 388-390.

100 Nepotpun spisak uništenih džemata (91) vidjeti u: Adis Sultanović, „Vjersko-prosvjetne prilike u imamat u Goražde od 1945. do 1946. godine”, *Glasnik RIZ BIH*, god. LXXXII, br. 5-6, Sarajevo, 2020, str. 439, fusnota br. 5.

101 Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, Fond periodike, *Osvit*, god. III, br. 122, Sarajevo, 25. lipnja 1944, str. 3.

102 Šemso Tucaković, *Srpski zločini...* str. 93, 658-661; Smail Čekić, *Genocid...* str. 647, 651, 655, 659. Tabela pregledi zločina u pribojskom kraju i srezu Pljevlja, koji se odnose na pljačku i povrede imovine. S obzirom na to da u tabelarnim pregledima nema posebne rubrike o stradalim vjerskim objektima, takvi podaci su implicitno sadržani u rubrikama „Spaljene kuće i druge zgrade” (red. 1) i „Razorene kuće i druge zgrade” (red. 2); Bajro Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, Podgorica: Almanah, 2001, str. 259-279, 297-311, 317-324; Fehim Džogović, *Bijela knjiga...* str. 223-228.

103 U ovom radu je ukazano na pojavu znatnog povećanja broja mekteba u periodu 1933–1942. g., koja se ne može objasniti izgradnjom novih objekata za mektebsku nastavu u tako kratkom vremenskom periodu.

krajem 1943. g. uveliko popunjavao četnicima¹⁰⁴ u čijim redovima je, kao i partizanskim, bio znatan broj srpskih ustanika, djelomično objašnjava zašto je u komunističkoj Jugoslaviji ovaj, kao i drugi ratni zločini počinjeni nad Bošnjacima muslimanima, prikrivan, prešućen i u velikoj mjeri ostao nekažnjen¹⁰⁵. Samo na području 16 SVMP, kako smo elaborirali, ove tri formacije (partizani, srpski ustanici, četnici) su devastirale 304 vakufska objekta, tj. 56,30% (304/540) od svih stradalih vakufskih objekata (Prilog br. 2, kolona 5-7, 10-17, dijelom 27 i 28 – zbirno), od kojih je 74,44% (198/266) od svih potpuno uništenih i 38,69% (106/274) od svih djelomično oštećenih vakufskih objekata. Približno isti procenat je devastiranih vakufskih jedinica. Pomenute tri formacije devastirale su ukupno 55,50% (318/573), od kojih 72,54% (206/284) od svih potpuno uništenih i 38,75% (112/289) od svih djelomično oštećenih vakufskih jedinica.¹⁰⁶ Količinski i procentualno, srpske vojne formacije (za partizane kazano uvjetno) devastirale su najviše, potpuno i djelomično, vakufskih objekata/jedinica na području 16 SVMP koja su statistički tretirana u ovom radu. Veliki količinski i procentualni udio u uništavanju i oštećivanju vakufskih objekata/jedinica na pomenutom području ima i njemačka vojska, što upućuje na zaključak da su srpske i njemačke vojne formacije najveći uništavaoci vakufske imovine u Drugom svjetskom ratu.

Nacionalna struktura počinilaca ratnog zločina nad vakufskim objektima/jedinicama data je u Prilogu br. 4.

Iako amnestija nije data licima koja su počinila zločine „kao ubistva, paljevine, pljačke, silovanja itd.”¹⁰⁷, niko u socijalističkoj Jugoslaviji, koli-

104 „Odluka o opštoj amnestiji lica koja su u četničkim jedinicama Draže Mihailovića učestvovala ili ih pomagala ili su učestvovala u jedinicama hrvatskog i slovenačkog domobranstva”, citirano prema: Faruk Muftić, *Foča – genocid...*, str. 252.

105 Po osnovu Zakona o rehabilitaciji u Republici Srbiji („Službeni glasnik RS”, br. 33/06 i br. 92/2011), pred Višim sudom u Beogradu rehabilitovan je veći broj pripadnika četničkog pokreta, među njima i Dragoljub Draža Mihailović, ministar vojni u izbjegličkoj vladi i načelnik Štaba Vrhovne komande tzv. jugoslovenske vojske u otadžbini, u maju 2015. g. Međutim, Viši sud nije ulazio u meritum presude iz 1946. g. kojom je Mihailović osuđen na smrt, već je odluku o rehabilitaciji obrazložio da Mihailović nije imao fer i pravično suđenje, čime je presuda na smrt proglašena ništavnom, kao i sve njene pravne posljedice (preuzeto sa internet stranice <https://www.rts.rs> > story > društvo, dana 19. 08. 2022. g.); Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 6, 13; Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid...*, str. 556-597; Smail Čekić, *Genocid...*, str. 579-584.

106 Do ovog broja smo došli izuzimajući 20 vakufskih objekata koji su u Bosanskom Petrovcu uništeni njemačkim i hrvatskim bombardovanjem i 5 vakufskih jedinica (kancelarije povjerenstva) za koje u Upitnim listovima iz 1943. g. nije naveden počinilac (Prilog br. 2, kolona 27).

107 „Odluka o opštoj amnestiji lica koja su u četničkim jedinicama Draže Mihailovića učestvovala...”, Vidi u: Faruk Muftić, *Foča – genocid...*, str. 252. Amnestija je četnicima nuđena i ranije, npr. početkom 1942. g. u Proglasu Vrhovnog štaba NOP i DVJ. Vidi: Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 56-57.

ko je poznato, nije sudski procesuiran za uništavanje vakufske imovine u Drugom svjetskom ratu.¹⁰⁸ Izostanak adekvatne pravne zaštite povezan je s kursom novonastale države da transformacijom vlasničkih odnosa, tj. pretvaranjem privatnog vlasništva u društveno, stvori preduvjete za, po komunističkoj doktrini, pravedniji način proizvodnje i raspodjele ekonomskih dobara, koji bi u konačnici doveli do ukidanja svih formi eksploatacije i do uspostave besklasnog društva. U krivičnom zakonodavstvu Demokratske Federativne Jugoslavije (od novembra 1945. g. FNRJ) izbjegavana je upotreba termina „imovina vjerskih zajednica”, pa uništavanje takve imovine, izazvano ratnim dešavanjima, nije decidno okvalifikovano kao ratni zločin. Umjesto toga, ta inkriminacija se mogla podvesti pod nekoliko uopćenih pravnih kvalifikacija.¹⁰⁹ Izmjenama i dopunama Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države iz jula 1946. g., u član 3. pridodato je i „neko drugo djelo koje predstavlja ratni zločin”¹¹⁰, čime je omogućeno široko tumačenje šta sve potpada pod ovaj pojam. Krivični zakonik FNRJ iz 1951. g. (član 132) sankcionisao je „uništavanje kulturnih i istorijskih spomenika i građevina, ili ustanova namenjenih nauci, umetnosti, vaspitanju ili humanitarnim ciljevima”¹¹¹, opet ne navodeći eksplicitno da pripadaju i vjerskim zajednicama.

Umjesto sudskog procesuiranja počinitelaca ratnog zločina, komunističke vlasti¹¹² su insistirale na paroli „bratstvo-jedinstvo”, koja je bila kamen temeljac za reintegraciju razorenog multietničkog društva. Komunistička ideologija, kao anacionalna, time je, ustvari, legitimirala svoju vladavinu, dok „bratstvo-jedinstvo”, zbog nekažnjavanja ratnih zločina, među narodima Jugoslavije nikada nije bilo iskreno. Socijalističku izgradnju povjerenja među nacijama/narodima dodatno je komplikovalo to što su mnogi počiniooci i odgovorni za ratne zločine imali status učesnika NOR-a¹¹³ i bili članovi Komunističke partije Jugoslavije na ključnim državnim pozicijama kakve su

108 Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 127-128; Smail Čekić, *Genocid...*, str. 570-584, 668-677, 680-695.

109 U Uredbi o vojnim sudovima Vrhovnog štaba NOV i POJ od 24. maja 1944. g. (član 13) nalazimo formulaciju „paleža, uništavanja i pljačke narodne i državne imovine”, koja je u Zakonu o krivičnim delima protiv naroda i države od 15. avgusta 1945. g. (član 3) zamijenjena formulacijom „paljevina, uništavanje ili pljačka javne ili privatne imovine” (preuzeto s internet stranica: uimenaroda.net i <https://uzzpro.gov.rs> dana 16. 10. 2022. g.)

110 Izbor iz starih propisa – Restitucija (preuzeto s internet stranice: <https://uzzpro.gov.rs> dana 16. 10. 2022. g.)

111 Ibid.

112 Komunisti su u novostvorenoj državi Jugoslaviji potpunu vlast osvojili na izborima za Ustavotvornu skupštinu Demokratske Federativne Jugoslavije koji su održani 11. novembra 1945. g i držali je više od 45 godina, sve do implementacije rezultata prvih višestranačkih izbora održanih u novembru 1990. g.

113 Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 5-6.

vojska, policija, sudstvo i dr. Na tim pozicijama je kroz čitav period socijalizma preovladavao srpski kadar,¹¹⁴ dok bošnjački narod dugo vremena, suprotno rezolucijama ZAVNOBiH-a, nije bio priznat¹¹⁵, niti adekvatno zastupljen u organima vlasti.

Prikrivanje ratnog zločina nad Bošnjacima muslimanima činjeno je raznim perfidnim postupcima od strane samih počinitelja¹¹⁶ i institucionalnim djelovanjem komisija za utvrđivanje ratnih zločina, koje su formirane na različitim nivoima vlasti. Upotrebom uopćenih kvalifikacija („četnički nastrojeni”¹¹⁷, „fašisti”¹¹⁸, „pomagači okupatora” ili jednostavno ne navodeći izvršioca) u postupku prikupljanja podataka o ratnim zločinima i njihovim počiniocima, pomenute komisije su htjele dati do znanja da niko u vladajućoj KPJ s tim zločinima nema nikakve veze. Razni komisijski izvještaji i tabelarni pregledi o vrstama ratnog zločina, sa opisima krivičnog djela i brojčanim podacima koji se odnose na žrtve i počinioce, ne sadržavaju posebne podatke o devastiranim vjerskim objektima. Takvi podaci uglavnom su objedinjavani u tabelarne rubrike „Spaljene kuće i druge zgrade” i „Razorene kuće i druge zgrade”,¹¹⁹ kako se ne bi mogla sagledati stvarna dimenzija stradanja imovine vjerskih zajednica. Komisijski prikupljena dokumentacija bila je optužni prijedlog za tužioca, koji je na osnovu nje trebao utvrditi da li ima elemenata za krivično gonjenje počinitelja.

Komunističke vlasti su, u cilju provedbe „bratstva-jedinstva”, veliku pažnju posvetile praćenju odnosa među pojedincima i vjerskim zajednicama.¹²⁰ Nadzor nad vjerskim zajednicama vršen je posredstvom Zemaljske komisije za vjerska pitanja pri Predsjedništvu Narodne vlade BiH, koja je formirana u martu 1946. g.¹²¹ Kroz institucionalnu saradnju, vjerskim zajednicama je sugerisano da zbog interesa izgradnje „bratstva-jedinstva” ne iznose u javnost podatke o stradanjima i zločinima u Drugom svjetskom ratu koje su jugoslovenski narodi počinili jedni prema drugima. Takav čin je, kako pokazuje jedan dokument SKJ iz 1962. g., mogao biti tretiran kao „poseban oblik

114 Mirsad D. Abazović, *Kadrovski rat za BiH (1945–1991)*, Sarajevo: Savez logoraša Bosne i Hercegovine, 1999, str. 249.

115 Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 13.

116 Ibid., str. 45-46.

117 Max Bergholz, *Nasilje...*, str. 273.

118 Upotreba termina „fašisti” bila je dio narativa koji je vodio poistovjećivanju antifašističkog i komunističkog pokreta, odnosno monopolu KPJ na tekovine antifašističke borbe

119 Smail Čekić, *Genocid...*, str. 460-462, 465-466, 470, 499, 516, 540-541, 555-564, 585-604, 647, 651, 655, 659.

120 Max Bergholz, *Nasilje...*, str. 278

121 Kasnije je preimenovana u Komisiju za odnose sa vjerskim zajednicama pri Izvršnom vijeću NR BiH.

šovinističke aktivnosti".¹²² U periodu konsolidacije vlasti nakon završetka Drugog svjetskog rata, vladajuća KPJ je primjenjivala različite vrste sredstava prinude prema neistomišljenicima, uključujući, u slučaju neprihvatanja očekivanog ponašanja, i upotrebu vojno-policijskog i pravosudnog aparata. Zbog pritiska vladajuće KPJ na vjerske zajednice, pojedina SVMP su pitanju devastirane vakufske imovine u Drugom svjetskom ratu pristupila krajnje obazrivo. Tako SVMP u Prijedoru nije dostavilo podatke o svim postradalim vakufskim objektima (21 vakufska jedinica u džematu Kamičani) koje su na ovom području, kako pokazuje prezentovana dokumentacija¹²³, oštetili partizani. Ni u dokumentaciji SVMP u Nevesinju iz 1946. g., ako je usporedimo sa Upitnim listovima iz 1943. g.¹²⁴, nema pojedinih vakufskih objekata oštećenih od partizana (1 džamija i 3 mekteba). Za vakufsku infrastrukturu u srezu Bosanski Petrovac, koja je djelomično uništena od srpskih ustanika, i za djelomično oštećene vakufske objekte od partizana u srezu Bosanska Dubica, u dokumentaciji sa terena nije naveden izvršilac. U društveno-političkom ambijentu neravnopravnog ustavnopravnog položaja Bošnjaka muslimana u socijalističkoj Jugoslaviji¹²⁵ potpuno je izostala memorijalizacija ratnog zločina počinjenog nad Bošnjacima muslimanima u Drugom svjetskom ratu.¹²⁶

Mnogi vjerski objekti Islamske zajednice, uništeni ili oštećeni u Drugom svjetskom ratu, umjesto da budu obnovljeni, dokrajčeni su socijalističkom urbanizacijom povezanoj sa ideološkim zabludama da će se socijalizam ostvariti ukidanjem religije, nacije i privatne svojine.¹²⁷ Vakufske nekretnine

122 Max Bergholz, *Nasilje...*, str. 290.

123 „Sresko vakufsko-meairfsko povjerenstvo u Prijedoru, Spisak djelomično i potpuno srušenih vakufskih zgrada”, br. 88/46 od 12. V 1946. g., AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *SPODŽMZ*; „Iskaz oštećenih vakufskih objekata na području imata u Kamičanima Kozarac”, od 9. VI 1943. g., AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *Fond „Spisi Vakufske direkcije u Sarajevu 1946.-1952.-58”*, Svezanj dokumenata „1500-2000 V.D.S 1945”, broj predmeta 11098/43, regal III, polica 7-i; Na partizanski zločin nad Bošnjacima muslimanima u Prijedoru upućuju i Dokumenti br. 65 i 66 publikovani u: Smail Čekić, *Genocid...*, str. 181-186, 187-194.

124 „UL za KVMP Nevesinje”, br. 128/43 od 7. X 1943. g. i „UL za džemat Nevesinje” br. 160/43 od 1. X 1943. g., AIZBiH, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, *SPODŽMZ*. Partizansko uništavanje bošnjačkog življa u srezu Nevesinje od partizanskih jedinica vidjeti u: Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 52-53, 171, 573-574.

125 Nakon priznavanja muslimanske nacije, u sedamdesetim godinama XX stoljeća nastupio je povoljniji društveno-politički ambijent za Muslimane i Islamsku zajednicu u SFRJ. Vidi: Dženita Sarač Rujanac, *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, str. 62-63.

126 Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 508.

127 Nijazija Koštović, *Sarajevo između dobrotvorstva i zla*, str. 165-169.

mogle su se, u svrhu društveno-ekonomskog i kulturnog podizanja naroda, ekspropriirati radi građenja objekata od značaja za socijalističku državu.¹²⁸

Stroga komunistička kontrola svakog segmenta socijalističkog društva i države odrazila se i na izbor tema u historiografskim radovima¹²⁹ vezanim za period Drugog svjetskog rata, u kojima je dugo vremena preovladavala vojna tematika. Tek u zadnjoj deceniji komunističke vladavine, u osamdesetim godinama XX stoljeća, ratna stradanja u Drugom svjetskom ratu su „privukla veliku pažnju historičara, publicista, novinara i drugih.”¹³⁰ Pronalaskom, naučnom obradom i valorizacijom originalnih dokumenata različite provenijencije i svjedočenja preživjelih žrtava, pojedini autori su argumentovano pokazali da je zločin počinjen nad Bošnjacima muslimanima u Drugom svjetskom ratu imao sve bitne karakteristike genocida, počev od fizičkog uništenja ljudi, devastacije vakufskih objekata¹³¹, ubijanja vjerskih službenika¹³², silovanja žena, pljačke i spaljivanja njihovih kuća i drugih objekata, trajnog protjerivanja sa rodne grude, nasilnog pokrštavanja, negiranja da su muslimani zaseban narod i dr.

U predvečerje agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, 20. novembra 1991. g., u organizaciji Centra za bosanskomuslimanske studije pri kulturnom društvu „Preporod” održan je naučni kolokvij, na kojem su učesnici (ukupno 37 referata) sa različitih aspekata elaborirali tristogodišnji genocid nad Muslimanima u Jugoslaviji.¹³³ Posebno je akcentiran period Drugog svjetskog rata (1941–1945), u kojem se muslimanski narod našao između „međusobno suprotstavljenih nacističkih i šovinističkih ideoloških, političkih i vojnih pokreta,”¹³⁴ kao što su ustaški i četnički pokret. U jednom od referata ukazano

128 „Osnovni zakon o eksproprijaciji”, *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, god. II, br. 28/47, Beograd, 1947, str. 313-316.

129 Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 14, 168.

130 Rasim Hurem – Seka Brkljača, „Historiografska literatura o Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu objavljena nakon 1980. godine u zemlji i inostranstvu”, *Prilozi*, br. 29, Sarajevo: Institut za istoriju, 2000, str. 141-161; Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 6.

131 Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid...*, str. 124-127, 133-135, 203-204, 327-329, 349-350, 864-866, Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 26, 42, 46, 49, 66, 79, 93, 127-128, 131, 207, 210-211, 292-293, 295, 297-299, 338-340, 507-510, 512-513, 567, 579, 582, 658-661, 666; Smail Ćekić, *Genocid...*, str. 82-83, 229-233, 249, 253-254, 295, 355-356, 357-358, 463-464.

132 Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 46-47, 131, 294-295, 338-340, 470, 597; Smail Ćekić, *Genocid...*, str. 207, 229-233; 249, 317-318.

133 Asim Gruhonjić „Sa naučnog kolokvija: ‘Genocid nad Muslimanima’ – Muslimani su permanentno stradavali”, *Preporod*, god. XXII, br. 23/510, Sarajevo, 1991, str. 16-19.

134 „Saopćenje sa znanstvenog kolokvija ‘Genocid nad Muslimanima u Jugoslaviji’”, *Preporod*, god. XXII, br. 23/510, Sarajevo, 1991, str. 18.

je na potrebu izučavanja izvještaja koje je Islamska vjerska zajednica preko svojih džemata prikupila u Drugom svjetskom ratu o stradanjima Muslimana, koji se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci.¹³⁵

Zaključak

Elaboracija fenomena devastacije vakufskih objekata u Drugom svjetskom ratu, kao jednog segmenta stradanja Bošnjaka muslimana, pokazala je da su vakufski objekti, u manjem ili većem obimu, uništavani od različitih vojnih formacija koje su bile u službi različitih nacionalističkih i šovinističkih ideologija pa, u manjoj mjeri, i samih partizana. Visok stepen razaranja vakufskih objekata u Drugom svjetskom ratu (stradalo ih je više od polovine, odnosno najmanje svaki drugi objekt), međutim, ne može se objasniti samo postojanjem ratnog sukoba na tlu Bosne i Hercegovine i drugim područjima gdje su živjeli Bošnjaci muslimani. Ratni sukob je morao biti praćen i drugim činionicima da bi proizveo ogromna razaranja vakufske imovine, koji su neodvojivi od sveukupnog stradanja Bošnjaka muslimana. Ti činioni su politička i vojna nespornost Bošnjaka muslimana za rat kao posljedica njihovog ustavnopravnog položaja u Kraljevini Jugoslaviji,¹³⁶ nepostojanje nacionalne (ne i nacionalističke) ideologije koja bi bila prihvaćena od širokih masa bošnjačkog naroda¹³⁷, različita politička strujanja u bošnjačkom narodu tokom Drugog svjetskog rata (od prihvatanja NDH do autonomističkih težnji),¹³⁸ koja su onemogućavala jedinstven bošnjački politički front i jasno opredjeljenje bošnjačkog/muslimanskog naroda, ustaški zločini nad Srbima koji su proizveli osvetničke akcije prema Bošnjacima muslimanima¹³⁹, nedostatak samoorganizovanja bošnjačkog naroda u seoskim krajevima daleko od gradskih centara¹⁴⁰ i dr.

135 Asim Gruhonjić, „Sa naučnog kolokvija...”, str. 19; Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 25-26, 104, 287-298, 338-340, 371, 470-472, 566-568, 577-591, 593-599, 658-667; Smail Čekić, *Genocid...*, str. 138-149, 207, 229-233, 288-296, 317-318, 463-464; Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid...*, str. 6-8, 19-20, 161-162, 354-356, 451-453.

136 O sistemskoj diskriminaciji Bošnjaka muslimana u Kraljevini Jugoslaviji, koja je opet produkt velikodržavne srpske ideologije, vidi: Husnija Kamberović, „Muslimani Bosne i Hercegovine u državnoj upravi za vrijeme Kraljevine Jugoslavije”, *Preporod*, god. XXII, br. 20/507, Sarajevo, 1991, str. 10; Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije...*, str. 190-191; Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 15, 59, 139-140.

137 Srpske i hrvatske tendencije u pogledu nacionalnog razvoja Muslimana vidi u: Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije...* str. 156-221.

138 Husnija Kamberović, „Odnos Muslimana Bosne i Hercegovine prema NDH”, *Preporod*, god. XXII, br. 19/506, Sarajevo, 1991, str. 9; Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid...*, str. 52-57, 475-477; Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 15, 59.

139 Ibid.

140 Šemso Tucaković, *Srpski zločini...*, str. 15, 59.

Novije historiografske studije pokušavaju da dokažu da nasilje, za razliku od makro (državni) i mezo (regionalni) nivoa, na mikro (lokalnom) nivou nije motivisano ideološkim planovima, već da „neizvjesni i neočekivani događaji imaju moć da radikalno i naglo preobrazu društvene odnose”¹⁴¹, što u konačnici dovodi do fenomena „naprasne nacionalnosti”, odnosno do pojave „procesa kolektivne kategorizacije” na „mi” i „oni”. Ali, i ove studije sugeriraju da nije dovoljan samo jedan činilac (npr. motiv za ubijanjem) da objasni nasilnu akciju, već se „mora steći cijeli niz faktora vezanih za situaciju”¹⁴² (npr. prisustvo komandanata koji potiču ili obuzdavaju nasilje), od kojih zavisi u kom pravcu će se situacija dalje razvijati.

Bošnjaci su bili žrtve i anacionalne komunističke ideologije, u čijoj službi je bio partizanski pokret koji se sredinom Drugog svjetskog rata počeo popunjavati nacionalističkim elementima. Proklamovanom parolom „bratstva-jedinstva” komunisti su u socijalističkoj izgradnji zemlje nastojali izbrisati etničke antagonizme.¹⁴³ Međutim, „bratstvo-jedinstvo” nikada nije bilo iskreno, zbog toga što su mnogi ratni zločini, prvenstveno nad Bošnjacima muslimanima, prikrivani, prešućivani i ostali nekažnjeni, a počinioci bili u strukturama vlasti.

Islamska (vjerska) zajednica je, zbog interesa „bratstva-jedinstva”, bila primorana da ne iznosi u javnost podatke o ogromnom stradanju bošnjačkog/muslimanskog naroda u Drugom svjetskom ratu, uključujući i uništavanje vakufskih objekata. Pri kraju komunističke vladavine počelo se glasnije govoriti i pisati o nacionalnim historijama, pa su se pojavili zahtjevi da i Islamska zajednica u SFRJ tome da doprinos, pružajući na uvid naučnim radnicima arhivsku građu koju je, preko svojih područnih organa, prikupila o stradanju Bošnjaka muslimana u Drugom svjetskom ratu. U ovom radu, u svrhu dokazivanja ogromne devastacije vakufskih objekata u Drugom svjetskom ratu, iskorišten je dio te prikupljene građe, pa je zadatak budućih istraživanja da se pronađe, naučno obradi i publikuje i ostala arhivska dokumentacija IVZ koja se odnosi na stradanje Bošnjaka muslimana u periodu Drugog svjetskog rata.

141 Max Bergholz, *Nasilje...*, str. 276.

142 Ibid., str. 191-221.

143 Ibid., str. 274.

Izvori

- Fond „Nova, rasuta ar. građa Rijasetu, preuzeta 21. 08. 2017 (razno)” (NRA-GR), regal VI, polica 2-f, Zbirka dokumenata „Spisak porušenih ili oštećenih džamija, mekteba, zgrada 1946 (V-20-12/1946)” (SPODŽMZ)
- Fond „Nova, rasuta ar. građa Rijasetu, preuzeta 21. 08. 2017 (razno)” (NRA-GR), regal VI, polica 3-f, Zbirka dokumenata „Islamska vjerska zajednica u NDH 1942” (V-37-1/1942)
- Fond „Ulema medžlis 1880-1960” (FUM), Svežanj dokumenata (nespecificirano), regal I, polica 1-f
- Fond „Spisi Vakufske direkcije u Sarajevu 1946-1952-1958”, Svežanj dokumenata „V.D. 1946”, regal III, polica 1-j
- Fond „Spisi Vakufske direkcije u Sarajevu 1946-1952-1958”, Svežanj dokumenata „1500-2000 V.D.S 1945”, regal III, polica 7-i
- Fond „Spisi Vakufskog ravnateljstva u Sarajevu 1941-1946”, Svežanj dokumenata „11000-12000, 1941”, regal III, polica 1-h
- Fond „Spisi Vakufskog ravnateljstva u Sarajevu 1941-1946”, Svežanj dokumenata „1-1000 V.D.S. 1946”, Regal III, polica 8-i
- Fond „Spisi Vakufskog ravnateljstva u Sarajevu 1941-1946”, Svežanj dokumenata „13705-14700 V.R.S. 1941”, regal III, polica 3-h
- Fond „Vakufska direkcija (knjige) 1930-1958”, regal X, polica 5-i., „Indeks za 1946. god.-Registar ustanova Ulema medžlisa u Sarajevu”
- Fond „Zbirka: Varia, razne arhivalije, arhivska građa prenesena iz stare GHB 1893-1975” (ZV), regal VI, polica 2-f, Zbirka dokumenata „Stradanja muslimanskih sela i žiteljstva u BiH 1941-1943” (SMSIŽ)

Literatura

- Abazović, Mirsad D., *Kadrovski rat za BiH (1945-1991)*, Savez logoraša Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1999.
- Agović, Bajro, *Džamije u Crnoj Gori*, Almanah, Podgorica, 2001.
- Bećirović, Denis, *Islamska vjerska zajednica u Bosni i Hercegovini 1945.-1953. godine*, doktorska disertacija, Fakultet islamskih nauka, Sarajevo, 2009.
- Bergholz, Max, *Nasilje kao generativna sila: identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Buybook, Sarajevo/Zagreb, 2018.
- ”Bombardirana je čuvena Hadži Sinanova tekija”, *Osvit*, II, br. 94, Sarajevo, 1943.
- ”Bombardirani su Travnik i Prijedor”, *Osvit*, III, br. 99, Sarajevo, 1944.
- Čekić, Smail, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu (dokumenti)*, Udruženje muslimana za antigenocidne aktivnosti, Sarajevo, 1996.

- Čelić, Džemal; Mujezinović, Mehmed, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1969.
- Dedijer, Vladimir; Miletić, Antun, *Genocid nad Muslimanima*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
- Džogović, Fehim, *Bijela knjiga žrtava Sandžaka 1941-1945, knj. II, Bjelopoljski srez*, Matica Bošnjaka Crne Gore i Almanah, Podgorica, 2021.
- „Glasačka mjesta po izbornim okruzima (povjerenstvima i džematskim medžlisima) za područje Ulema medžlisa u Sarajevu”, *Glasnik IZ*, V, br. 3, Sarajevo, 1937.
- Gruhonjić, Asim, „Sa naučnog kolokvija: ‘Genocid nad Muslimanima’ - Muslimani su permanentno stradavali”, *Preporod*, XXII, br. 23/510, Sarajevo, 1991.
- Grupa autora, *Sarajevo u revoluciji, Tom četvrti*, Istorijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 1981.
- Hadžijahić, Muhamed, *Od tradicije do identiteta (geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Svjetlost, Sarajevo, 1974.
- Halilović, Nezim Muderris, „Historijat, trenutno stanje i perspektive vakufa u Bosni i Hercegovini”, *Vakufi u Bosni i Hercegovini - Zbornik radova*, Vakufska direkcija, Sarajevo, 2013.
- Hamzić, Alija, *Koraj : sjećanje na jednu čaršiju*, Harfo-graf, Tuzla, 2002.
- Hodžić, Muhamed, „Arhiv Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini”, *Gazi Husrev-begova biblioteka: 480 godina postojanja*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2017.
- Hodžić, Muhamed, „Neki statistički podaci o Islamskoj vjerskoj zajednici u BiH 1940. godine”, *Preporod*, XLII, br. 7/993, Sarajevo, 2013.
- Hurem, Rasim; Brkljača, Seka, „Historiografska literatura o Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu objavljena nakon 1980. godine u zemlji i inostranstvu”, *Prilozi*, br. 29, 2000.
- Jaganjac, Alem, „Vakufi na području Medžlisa Islamske zajednice Bosanski Petrovac”, *Vakufi u Bosni i Hercegovini, Vakufi na području Bihačkog muftijstva - Zbornik radova*, Vakufska direkcija, Sarajevo, 2017.
- ”Kako je nastradala Banja Luka”, *Osvit*, III, br. 123, Sarajevo, 1944.
- Kamberović, Husnija, „Muslimani Bosne i Hercegovine u državnoj upravi za vrijeme Kraljevine Jugoslavije”, *Preporod*, XXII, br. 20/507, Sarajevo, 1991.
- Kamberović, Husnija, „Muslimani i NDH”, *Preporod*, XXII, br. 22/509, Sarajevo, 1991.
- Kamberović, Husnija, „Odnos Muslimana Bosne i Hercegovine prema NDH”, *Preporod*, XXII, br. 19/506, Sarajevo, 1991.
- Kamberović, Husnija, „Sudski proces članovima Uprave vakufa u Sarajevu 1946. godine”, *Preporod*, XXII, br. 12/499, Sarajevo, 1991.

- Karčić, Hikmet, et al., *The Muslim resolutions: Bosniak responses to world war two atrocities in Bosnia and Herzegovina*, Institute for Islamic Tradition of Bosniaks and Center for Islam in the Contemporary World at Shenandoah University, Sarajevo/Virginia, 2021.
- Karić, Enes; Spahić, Mustafa, *Nasuprot zlu: muslimanske rezolucije iz 1941.: zajednička izjava iz 2015.*, El-Kalem, Sarajevo, 2019.
- Koštović, Nijazija, *Sarajevo između dobrotvorstva i zla (drugo dopunjeno izdanje)*, Rijaset Islamske zajednice, Sarajevo, 1998.
- Lavić, Osman, „Gazi Husrev-begova biblioteka od osnivanja do danas”, *Gazi Husrev-begova biblioteka:480 godina postojanja*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2017.
- Mahmutović, Suad, „Višedecenijsko uništavanje vakufa u Bosni i Hercegovini”, *Novi muallim*, IX, br. 2, Sarajevo, 2007.
- Mehmedović, Ahmed, *Upravljanje vakufima u BiH 1847-2017.*, Vakufska direkcija, Sarajevo, 2017.
- Monografija „Azizija i Begova džamija u Brezovom Polju”*, MIZ Brčko, Brčko, 2016.
- Muftić, Faruk, *Foča 1470-1996*, „Šahinpašić”, Sarajevo, 1997.
- Muftić, Faruk, *Foča – genocid u kontinuitetu (dokumenti, svjedočenja)*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2019.
- Muminović, Rasim, *Filozofija ideologije:ideološko otrežnjavanje, II. Destruktivne ideologije 20. stoljeća*, KZB Preporod i El-Kalem, Sarajevo, 2000.
- Mušeta, Abas, *Prešućena istina - Kulen Vakuf 1941. godine...*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 2016.
- „Odluka o opštoj amnestiji lica koja su u četničkim jedinicama Draže Mihajlovića učestvovala ili ih pomagala ili su učestvovala u jedinicama hrvatskog i slovenačkog domobranstva”, u: Muftić, Faruk, *Foča – genocid u kontinuitetu (dokumenti, svjedočenja)*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2019.
- „Osnovni zakon o eksproprijaciji”, *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*”, god. II, br. 28/47, Beograd, 1947.
- „Osnutak Kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva u Goraždu”, *Glasnik IZ*, IX, br. 8, Sarajevo, 1941.
- „Oštećenje čuvene Sulejman-pašine džamije u Travniku”, *Osvit*, III, br. 103, Sarajevo, 1944.
- „Otvorenje Careve džamije”, *Osvit*, II, br. 51, Sarajevo, 1943.
- „Politički vidici”, *Osvit*, III, br. 122, 123, 125, Sarajevo, 1944.
- „Pomoć bombardiranim u Mostaru”, *Osvit*, III, br. 101, Sarajevo, 1944.
- „Porušena Sinanova tekija”, *Osvit*, II, br. 94, Sarajevo, 1943.
- „Pregledanje sarajevskih džamija”, *Osvit*, I, br. 28, Sarajevo, 1942.
- „Prvi izvještaj o radu Ulema medžlisa u Sarajevu”, *Glasnik IZ*, I, br. 2, Beo-

- grad, 1933.
- „Razaraju ali osvješćuju”, *Osvit*, II, br. 92 i 93, Sarajevo, 1943.
- „Rješenje Ulema medžlisa u Sarajevu o pridjeljivanju na rad Ismet-ef. Durakovića za imama i dušobrižnika pri Izbjegličkom logoru u Alipašinom Mostu”, *Glasnik IZ*, XI, br. 4, Sarajevo, 1943.
- Salkić, Muhamed, *Ustavi Islamske zajednice*, El-Kalem, Sarajevo, 2001.
- „Saopćenje sa znanstvenog kolokvija ‘Genocid nad Muslimanima u Jugoslaviji’”, *Preporod*, XXII, br. 23/510, Sarajevo, 1991.
- Sarač Rujanac, Dženita, *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990.*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2012.
- „Skrb za mostarske stradalnike”, *Osvit*, III, br. 104, Sarajevo, 1944.
- „Statistika džamija”, *Glasnik IZ*, VI, br. 5-7, Sarajevo, 1955.
- „Statistika džamija”, *Glasnik IZ*, I, br. 7, Beograd, 1933.
- „Statistika mekteba po muftijstvima”, *Glasnik IZ*, I, br. 6, Beograd, 1933.
- Sultanović, Adis, „Imamska služba u Bosni i Hercegovini sa posebnim osvrtom na period od 1945. do 1971.godine”, *Glasnik IZ*, LXXXIV, br. 7-8, Sarajevo, 2022.
- Sultanović, Adis, „Opstruiranje infrastrukturne obnove Islamske zajednice od strane organa vlasti u socijalističkoj Bosni i Hercegovini od 1945. do 1965. godine”, *Glasnik IZ*, LXXXIII, br. 7-8, Sarajevo, 2021.
- Sultanović, Adis, „Vjersko-prosvjetne prilike u imamatu Goražde od 1945. do 1946. godine”, *Glasnik IZ*, LXXXII, br. 5-6, Sarajevo, 2020.
- Šarić, Sabahudin, „Zločini nad islamskim vjerskim službenicima”, *Sjećanja, opomene i poruke - Zbornik radova s Okruglog stola, održanog 26. januara 2011. g. u Goraždu povodom 26. januara 1942 - Dana sjećanja na genocid u Gornjem Podrinju*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2012.
- Šukrić, Nijaz, *Organizacija i oblici vjerskoprosvjernog života muslimana Bosne i Hercegovine - od 1945. do 1976. godine*, Fakultet islamskih nauka i El-Kalem, Sarajevo, 2006.
- „Teško stradanje hrvatskih gradova”, *Osvit*, III, br. 119, Sarajevo, 1944.
- „Travnik se opet izgrađuje”, *Osvit*, III, br. 107, Sarajevo, 1944.
- Tucaković, Šemso, *Historija novinarstva i medija u Bosni i Hercegovini*, S&A company, Sarajevo, 2006.
- Tucaković, Šemso, *Presudne partizanske pobjede u Bosni i Hercegovini (Neretva-Drina-Sutjeska)*, Amos Graf, Sarajevo, 2013.
- Tucaković, Šemso, *Srpski zločini nad Bošnjacima-muslimanima (1941-1945)*, El-Kalem i OKO, Sarajevo, 1995.
- „Umro je travnički gradonačelnik”, *Osvit*, III, br. 103, Sarajevo, 1944.
- „Zračni napadi na Brod se nastavljaју”, *Osvit*, III, br. 124, Sarajevo, 1944.

Web stranice

- Bećirević, Zijad, „Bosanska Dubica: Dr. Mustafa Kadić u epidemiji tifusa”. Dostupno na: <https://bhdinfodesk.com/2020/04/21/bosanska-dubica> (Pristupljeno 21. 04. 2021).
- „Bosanski Petrovac u NOB-Wikipedia”. Dostupno na: <https://sh.m.wikipedia.org> (Pristupljeno 22. 11. 2022).
- Dizdarević, Blanka, „Kontroverze o odnosu nacionalizma i patriotizma”, *Analni Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, Zenica, 2012*, str. 261. Dostupno na: <http://prf.unze.ba> (Pristupljeno 14. 07. 2022).
- „Izbor iz starih propisa - Restitucija”. Dostupno na: <https://uzzpro.gov.rs> (Pristupljeno 16. 10. 2022).
- „Pero Đukanović-Wikipedia”. Dostupno na: <https://sr.m.wikipedia.org> (Pristupljeno 22. 11. 2022).
- „Rehabilitovan Draža Mihailović”. Dostupno na: <https://www.rts.rs> > story > društvo (Pristupljeno 19. 08. 2022).
- „Uredba o vojnim sudovima Vrhovnog štaba NOV i POJ” od 24. maja 1944.g. Dostupno na: <https://uzzpro.gov.rs> (Pristupljeno 16. 10. 2022).
- „Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini”, *Službeni list NRBiH*, br. 2/46, 18/46, 20/47, 29/47, 37/49, 14/51 i 41/67. Dostupno na: <http://www.fgu.com.ba> (Pristupljeno 03. 11. 2021).
- „Zakon o krivičnim delima protiv naroda i države” od 15. avgusta 1945.g. Dostupno na: uimenaroda.net i <https://uzzpro.gov.rs> (Pristupljeno 16. 10. 2022).

About the Destruction of Waqf Buildings in the Second World War Based on the Material from the Archives of the Islamic Community in Bosnia and Herzegovina

Summary

The Archives of the Islamic Community in Bosnia and Herzegovina, as one of the library stocks of Gazi Husrev-beg's Library in Sarajevo, contain original material for scientific research into the phenomenon of the destruction of *waqf* buildings during the Second World War (1941-1945). Based on this material, as reliable answers as possible can be given to the question of the extent of the destruction, and who destroyed these buildings, to what extent and with what goals. The Islamic Religious Community (Islamska vjerska zajednica- IVZ), in the absence of national institutions for Bosniaks and as a consequence of their being reduced to a religious group within the

political framework of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (since 1929 the Kingdom of Yugoslavia), was the only institution for the Bosniak Muslims that in an organized and systematic way collected data on their immense suffering during the Second World War.

The Bosniaks' material losses, which in addition to other forms of losses were also manifested in the destruction of *waqf* buildings, were determined by the Islamic Religious Community (IVZ) according to commission reports from the afflicted areas by occasionally taking photographs of the destroyed/damaged buildings, by sending questionnaires to district commissions on the prescribed form about the damage caused to the Muslim settlements and population, by taking statements from witnesses of war crimes, by making statistical reviews at the request of the authorities, etc. From the collected material, the collections of documents were formed and stored in the library stocks of Gazi Husrev-beg's Library in Sarajevo, which had been already partly used in the works on the genocide committed against the Bosniak Muslims during the Second World War.

This paper makes use of segments of several collections of documents so as to prove, through statistical processing of the data they contain, the claim from an archival document of the *Ulama Majlis* in Sarajevo that more than half of the *waqf* buildings were destroyed during the Second World War, and to show the structure of military formations that participated in their destruction. The massive destruction of *waqf* buildings, a symbol of the Bosniak Muslim identity, was linked to destructive ideologies and other conditions contributing to it, which provided a theoretical framework for explaining why the Bosniak Muslims had such losses and why the presented archival material of the Islamic Religious Community (IVZ) on documented war crimes against the Bosniak Muslims during the Second World War was never disclosed in socialist Yugoslavia (1945-1992).

Keywords: The Second World War; the numerical status of *waqf* buildings; the scale, perpetrators and causes of the destruction of *waqf* property; the concealment, keeping silent and not punishing war crimes against *waqf* property in socialist Yugoslavia.

Red br.	Srez	Stepen oštećenja	1		2		3		4		5		6		7		8		9		10		11		UKUPNO			
			Džamija	Mekteb	Medresa	Vakuf. kuća	Stan	Vakuf. zgrada	Đučani	Imam. kuća	Imam. i mual. stan	VAKUF. OBJEKTI	Kanc. povjeren	Ostali objekti	OSTALE VAKUF. JEDINICE													
1.	Bihac	potpuno dijelom	6	14	11	13	1	1	3	3	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	3	34	49	
2.	Bosanska Dubica	potpuno dijelom	8	3	0	1	0	4	0	4	0	4	0	3	0	4	0	3	0	16	16	0	0	0	0	16	16	16
3.	Bosanska Krupa	potpuno dijelom	10	13	10	11	1	1	1	1	1	1	1	1	10	10	2	2	9	11	43	2	1	1	3	46	52	
4.	Bosanski Petrovac	potpuno dijelom	11	7	7	7	0	0	0	3	3	21	21	4	4	4	4	4	0	46	46	0	0	0	0	46	46	
5.	Brčko	potpuno dijelom	0	16	2	13	0	9	0	2	5	4	5	0	0	0	0	0	8	51	8	1	1	3	4	4	12	55
6.	Čajniče	potpuno dijelom	8	11	9	10	1	1	1	3	2	6	2	6	23	23	33	23	23	23	33	0	0	0	0	23	33	33
7.	Goražde	potpuno dijelom	2	9	7	15	0	0	0	2	4	4	19	0	19	19	19	19	10	45	10	3	4	3	4	13	49	
8.	Gračanica	potpuno dijelom	0	2	0	4	0	1	0	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	8	8	0	1	0	1	0	9	9
9.	Jajce	potpuno dijelom	6	6	14	15	1	1	1	6	1	5	4	5	1	5	5	5	12	14	35	47	0	1	0	1	35	48
10.	Kladanj	potpuno dijelom	2	8	3	5	1	1	0	5	0	1	4	1	0	1	1	1	2	14	12	1	1	1	1	13	16	
11.	Nevesinje	potpuno dijelom	4	7	2	5	0	0	0	0	2	0	1	0	1	1	1	0	0	6	14	1	3	0	1	4	7	18
12.	Prijedor	potpuno dijelom	2	8	2	16	0	2	2	9	0	2	0	2	2	2	2	2	2	5	8	40	0	1	2	6	10	46
13.	Prnjavor	potpuno dijelom	2	3	2	2	0	2	2	7	2	2	0	2	2	2	2	2	3	3	32	1	1	3	4	36	36	
14.	Srebrenica	potpuno dijelom	1	2	2	7	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1	4	1	4	15	0	1	1	15	
15.	Vlasenica	potpuno dijelom	5	10	23	25	1	1	1	4	5	3	6	0	2	3	6	2	3	35	48	2	2	2	2	2	37	50
16.	Zenica	potpuno dijelom	0	18	1	21	0	1	2	18	0	0	0	0	18	18	18	18	0	3	60	0	2	1	4	4	64	
		potpuno dijelom	18	141	95	170	3	7	8	21	2	10	17	55	41	77	6	11	35	48	266	540	6	15	12	18	33	284
	Ukupno	potpuno dijelom	59	82	75	82	4	4	13	8	8	10	17	38	36	5	5	13	48	274	9	9	6	15	15	289	573	

Prilog br. 1 - Tabelarni prikaz uništenih/oštećenih vakufskih objekata/jedinica, prema podacima 16 SVMP, u toku Drugog svjetskog rata

Red br.	Vrsta objekta	Stepen oštećenja	1		2		3		4		5		6		7		8		9		10		11		12		13		14		15				
			Nijemci	Nijemci i Italijani	Nijemci i Italijani	Italijani	Okupator	Okupator i pomagajući	Pomagajući okupator	Okupator i partiz.	Nijem. i hrv. form.	Nijemci i drugi	Italijani i četnici	Četnici	Četnici i drugi	Četnici i bombard.	Odmetneci	Partizani (NOV, JA)																	
1.	džamija	potpuno dijelom	5	25	0	1	1	1	0	9	1	2	1	1	34	46	1	1	0	3	1	1	0	3	1	1	0	3	2	4					
2.	mekeba	potpuno dijelom	20	1	1	1	0	0	9	1	1	2	1	5	0	2	0	7	1	2	1	1	1	1	81	0	1	5	22						
3.	medresa	potpuno dijelom	9	1	1	1	7	1	1	4	1	1	1	1	10	1	1	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	17	0	1				
4.	vakuška kuća	potpuno dijelom	2	2	0	1	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1				
5.	stan	potpuno dijelom	1	2	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	3			
6.	vakuška zgrada	potpuno dijelom	4	11	1	1	1	1	0	1	0	1	1	1	3	5	0	18	18	2	2	3	5	9	3	5	2	2	1	3	2	2			
7.	dućani	potpuno dijelom	2	10	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	2	2	0	0	2	2	2	2	2	2	2	2	2	10	10	0	0		
8.	imamska kuća	potpuno dijelom	0	2	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	2	0	0	
9.	imam. i muaf. stan	potpuno dijelom	4	8	1	4	1	4	1	4	1	4	1	4	22	22	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5	6	1	1	
	VAKUFSKI OBJEKTI	potpuno dijelom	24	75	0	1	3	3	0	18	2	5	2	10	0	20	0	20	0	2	3	1	1	1	136	164	1	2	0	3	0	0	27	52	
10.	kancelarija povjerenstva	potpuno dijelom	51	1	1	1	0	0	18	3	8	1	1	1	28	28	20	2	2	1	0	0	0	0	0	0	3	1	2	0	25	0	1	1	
11.	ostali objekti	potpuno dijelom	2	2	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
	OSTALE VAKUF. JEDINICE	potpuno dijelom	2	4	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	3	1	5
	Ukupno	potpuno dijelom	26	79	0	1	3	4	0	18	2	5	2	10	0	20	0	20	0	2	3	1	1	1	140	169	1	2	0	3	2	3	28	57	
		dijelom	53	1	1	1	1	1	18	3	8	3	8	8	20	20	2	2	2	1	1	0	0	0	29	29	1	1	3	1	1	1	29	29	

Red. br.	Srez	Stepen oštećenja	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	ukupno
			Partizani i četnici	Partizani i ustase (borbe)	NDH (Ustase)	Avioni (bombard.)	Savez bombard.	Mitralj. i pušč. meci	Borbe	Razne vojske	Fasisti	Fasisti i muhadž.	Muha-džiri	Nije naved.	Ostalo	
1.	džamija	potpuno dijelom	0 1	0 2	1 12	1 3	0 2	1 11	0 4	0 7	0 4	0 1	1 2	11 12		59 141
2.	mekteb	potpuno dijelom	1 1	1 3	0 3	0 1	0 1	2 4	2 4	0 7	2 2	0 1	1 2	7 8		95 170
3.	medresa	potpuno dijelom	0	1	1	1	1	2	2	7	2	1	1	1		3 7
4.	vakufska kuća	potpuno dijelom		1 1	3 11				0				0	0 4		8 21
5.	stan	potpuno dijelom		0 4										4		13
6.	vakufska zgrada	potpuno dijelom	2 2			1 3	2 6							3 3	0 2	17 55
7.	dućani	potpuno dijelom	0			2	4		0 19					0 2		38
8.	imamska kuća	potpuno dijelom							19					21 25	1	41
9.	imama, i muat, stan	potpuno dijelom				1 4			0 1					4 6		11
	VAKUF. OBJEKTI	potpuno dijelom	3 3	0 2	6 7	38	3 10	0 4	5 39	0 7	6 6	0 1	2 3	46 59	0 3	266 540
10.	kancelarija	potpuno dijelom	0	2	4	31	7	4	34	7	6	1	1	13 13	3	274
11.	ostali objekti	potpuno dijelom	0							0 1			0 0	2 5		15
	OSTALE VAKUF. JEDINICE	potpuno dijelom	1 1	0 0	3 3	0 2	0 0	0 0	2 2	0 1	0 0	0 0	1 1	2 5	0 0	18 33
	UKUPNO	potpuno dijelom	4 4	0 2	5 9	7 40	3 10	0 4	7 41	0 8	6 6	0 1	3 4	48 64	0 3	284 573
			0	2	4	33	7	4	34	8	6	1	1	16	3	289

Prilog br. 2 – Tabelarni prikaz vojnih formacija koje su, prema podacima 16 SVMP, učestvovala u uništenju/oštećenju vakufskih objekata u toku Drugog svjetskog rata

VOJNE FORMACIJE	VAKUFSKI OBJEKTI				VAKUFske JEDINICE							
	ukupno	procent	potpuno	procent	djelomično	procent	potpuno	procent	djelomično	procent		
Nijemci	75	13, 88%	24	9, 02%	51	18, 61%	79	13, 79%	26	9, 15%	53	18, 34%
Nijemci i Italijani	1	0, 18%	0	0, 00%	1	0, 36%	1	0, 18%	0	0, 00%	1	0, 35%
Italijani	3	0, 56%	3	1, 13%	0	0, 00%	4	0, 70%	3	1, 06%	1	0, 35%
Okupatori	18	3, 33%	0	0, 00%	18	6, 57%	18	3, 14%	0	0, 00%	18	6, 23%
Okupatori i pomag.	5	0, 93%	2	0, 75%	3	1, 10%	5	0, 87%	2	0, 70%	3	1, 04%
Pomagajući okupat.	10	1, 85%	2	0, 75%	8	2, 92%	10	1, 74%	2	0, 70%	8	2, 77%
Okupat. i partizani	20	3, 70%	0	0, 00%	20	7, 30%	20	3, 49%	0	0, 00%	20	6, 92%
Nijemci istaše	2	0, 37%	0	0, 00%	2	0, 73%	2	0, 35%	0	0, 00%	2	0, 69%
Nijemci i drugi	3	0, 56%	2	0, 75%	1	0, 36%	3	0, 52%	2	0, 70%	1	0, 35%
Italijani i četnici	1	0, 18%	1	0, 38%	0	0, 00%	1	0, 18%	1	0, 35%	0	0, 00%
Italijani	164	30, 37%	136	51, 13%	28	10, 22%	169	29, 49%	140	49, 30%	29	10, 03%
Četnici i drugi	2	0, 37%	1	0, 38%	1	0, 36%	2	0, 35%	1	0, 35%	1	0, 35%
Četnici i bombard.	3	0, 56%	0	0, 00%	3	1, 10%	3	0, 52%	0	0, 00%	3	1, 04%
Odmetnici	0	0, 00%	0	0, 00%	0	0, 00%	3	0, 35%	2	0, 70%	1	0, 35%
Partizani	52	9, 63%	27	10, 15%	25	9, 12%	57	9, 95%	28	9, 86%	29	10, 03%
Partizani i četnici	3	0, 56%	3	1, 13%	0	0, 00%	4	0, 70%	4	1, 41%	0	0, 00%
Partizani i istaše	2	0, 37%	0	0, 00%	2	0, 73%	2	0, 35%	0	0, 00%	2	0, 69%
NDH formacije	6	1, 11%	2	0, 75%	4	1, 46%	9	1, 57%	5	1, 76%	4	1, 38%
Avioni (bombard.)	38	7, 04%	7	2, 63%	31	11, 31%	40	6, 98%	7	2, 47%	33	11, 42%
Saveznič. bombard.	10	1, 85%	3	1, 13%	7	2, 56%	10	1, 74%	3	1, 06%	7	2, 42%
Mitr. i pušč. meci	4	0, 74%	0	0, 00%	4	1, 46%	4	0, 70%	0	0, 00%	4	1, 38%
Borbe	39	7, 22%	5	1, 88%	34	12, 41%	41	7, 15%	7	2, 47%	34	11, 76%
Razne vojske	7	1, 30%	0	0, 00%	7	2, 56%	8	1, 40%	0	0, 00%	8	2, 77%
Fašisti	6	1, 11%	0	0, 00%	6	2, 19%	6	1, 05%	0	0, 00%	6	2, 07%
Fašisti i muthadžiri	1	0, 18%	0	0, 00%	1	0, 36%	1	0, 18%	0	0, 00%	1	0, 35%
Muthadžiri	3	0, 56%	2	0, 75%	1	0, 36%	4	0, 70%	3	1, 06%	1	0, 35%
Nije navedeno	59	10, 93%	46	17, 29%	13	4, 75%	64	11, 17%	48	16, 90%	16	5, 53%
Ostalo	3	0, 56%	0	0, 00%	3	1, 10%	3	0, 52%	0	0, 00%	3	1, 04%
UKUPNO	540	100, 00%	266	100, 00%	274	100, 00%	573	100, 00%	284	100, 00%	289	100, 00%

Prilog br. 3 – Procentualno učešće vojnih formacija u uništavanju/oštećivanju vakufskih objekata/jedinica u toku Drugog svjetskog rata (podaci za 16 SVMP)

NACIONALNOST	VAKUFSKI OBJEKTI				VAKUFSCKE JEDINICE					
	ukupno	procent	potpuno	procent	djelomično	procent	potpuno	procent	djelomično	procent
Srbi	304	56,30%	198	74,44%	106	38,69%	206	72,53%	112	38,75%
Hrvati	30	5,55%	22	8,27%	8	2,92%	33	5,76%	8	2,77%
Nijemci	148	27,41%	48	18,05%	100	36,50%	50	17,61%	102	35,29%
Italijani	5	0,93%	4	1,50%	1	0,35%	6	1,05%	2	0,69%
Anglo-Amerikanci	10	1,85%	3	1,13%	7	2,56%	10	1,75%	3	1,06%
Bjelorusi	3	0,55%	0	0,00%	3	1,09%	3	0,52%	0	0,00%
Muslimani	4	0,74%	2	0,75%	2	0,73%	5	0,87%	3	1,06%
Nepoznato	99	18,33%	15	5,64%	84	30,66%	109	19,02%	19	6,09%
UKUPNO	603	111,66%	292	109,78%	311	113,50%	636	111,00%	310	109,16%
Broj objekata	540	100,00%	266	100,00%	274	100,00%	573	100,00%	289	100,00%
Razlika	63	-11,66%	26	-9,78%	37	-13,50%	63	-11,00%	26	-9,16%
									37	-12,79%

Prilog br. 4 - Nacionalna struktura počinitelaca ratnog zločina nad vakufskim objektima/jedinicama u toku Drugog svjetskog rata (podaci za 16 SVMP)

Napomena:

U rubriku „Nepoznato” smo, uz brojčane podatke u Prilogu br. 2, kolona 9, 12 i 13 u kojima se, uz poznatog, pojavljuju i nepoznati počinitelac (ukupno 8 objekata, od kojih 3 potpuno i 5 djelomično), uvrstili i podatke iz neiskorištenih kolona 19, 21, 22, 23 i dijelom 24). Ukupan broj počinitelaca razlikuje se od ukupnog broja vakufskih objekata/jedinica, jer su slučajevi devastacije objekata/jedinica od dvije vojne formacije (Prilog 2, kolona 2, 5, 7, 8, 10, 17, dijelom 24, 25 i dijelom 27) pripisivani i jednoj i drugoj (ukupno 35 objekata, od kojih 3 potpuno i 32 djelomično). Nacionalna pripadnost vojnih formacija u kolonama 16 („Partizani i četnici”), dijelom 27 („Nije navedeno” – 26 uništenih i 13 oštećenih) i 28 („Ostalo”) označena je kao srpska. U dijelu kolone 27 („Nije navedeno”) 20 vakufskih objekata uništili su Nijemci i Hrvati, dok za preostalih 5 vakufskih jedinica (2 potpuno i 3 djelomično) nije utvrđen počinitelac, pa su uvrštene u rubriku „Nepoznato.”